

บทที่ 2

ภูมิสังคมและวัฒนธรรม

ภูมิสังคมและสิ่งแวดล้อมจังหวัดบุรีรัมย์

ภาพที่ 5 ปราสาทเมืองต่ำ จังหวัดบุรีรัมย์

1. บุรีรัมย์: พัฒนาการทางประวัติศาสตร์

1.1 บทนำ

“บุรีรัมย์” หมายถึง “เมืองแห่งความรื่นรมย์” “เมืองแห่งความน่าอยู่” มีคำขวัญประจำจังหวัดคือ “เมืองปราสาทหิน ถิ่นภูเขาไฟ ผ้าไหมสวย รวยวัฒนธรรม” โดยมีดอกฝ้ายคำ หรือดอกสุพรรณิการ์ เป็นดอกไม้ประจำจังหวัด และมีต้นกาฬพฤกษ์ เป็นต้นไม้ประจำจังหวัด คราสัญลักษณ์เป็นรูป เทวดาร่ายรำ ภายในปราสาทพนมรุ้ง มีความหมายถึง ดินแดนแห่งเทพเจ้าผู้สร้าง ผู้ปราบยุคเข็ญ และผู้ประสพสุข ทำรา แสดงถึงความสำราญชื่นชมยินดี ซึ่งตรงกับพยางค์สุดท้ายของชื่อจังหวัด ร่มย์ หรือ รมย์ นั่นเอง

จังหวัดบุรีรัมย์ ตั้งอยู่ทางด้านทิศใต้ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย อยู่ห่างจากกรุงเทพมหานคร โดยทางรถยนต์ประมาณ 410 กิโลเมตร ทางรถไฟประมาณ 376 กิโลเมตร มีพื้นที่ประมาณ 10,322 ตารางกิโลเมตร หรือจำนวน 6,451,178 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 2.01

ของประเทศ และกว้างใหญ่เป็นอันดับ 17 ของประเทศ มีประชากรจากการสำรวจเมื่อปี พ.ศ. 2555 จำนวน 1,559,085 คน (ที่ทำการปกครองจังหวัดบุรีรัมย์, 2555)

พื้นที่ของเมืองบุรีรัมย์หลายแห่งเคยเป็นชุมชนโบราณมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ชุมชนเหล่านี้เคยตั้งเป็นหลักแหล่งมั่นคงและพัฒนาเป็นเมืองหลายเมือง ซึ่งปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีของชุมชนโบราณ เมืองโบราณ และโบราณสถานจำนวนมาก จากการสำรวจโดยเจ้าหน้าที่โครงการสำรวจแหล่งโบราณคดีกรมศิลปากร พบว่า มีมากกว่า 200 แห่ง (มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, 2542, หน้า 2418) จึงอาจกล่าวได้ว่า พื้นที่บริเวณจังหวัดบุรีรัมย์มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์มายาวนาน ตั้งแต่สมัยยุคก่อนประวัติศาสตร์ และน่าจะมีความรุ่งเรืองถึงขีดสุดในช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ 15-18 ซึ่งเป็นยุคของวัฒนธรรมขอมโบราณ โดยปรากฏหลักฐานปราสาทขอมโบราณที่พบเห็นอยู่ทั่วไป เช่น ปราสาทพนมรุ้ง ปราสาทเมืองต่ำ เป็นต้น นอกจากนั้น ยังค้นพบแหล่งโบราณคดีที่สำคัญอีกหลายแห่ง เช่น เตาเผา ภาชนะดินเผา ที่เรียกว่าเครื่องถ้วยเขมร เป็นต้น ต่อมาบริเวณพื้นที่บุรีรัมย์แห่งนี้ได้เกิดความเสื่อมและล่มสลายหายไปตามกาลเวลา

บุรีรัมย์ เดิมมีชื่อเรียกหลายชื่อ ได้แก่ “เมืองแปะ” และ “เมืองตะลุม” เมืองโบราณดั้งเดิมตั้งอยู่ในเขตเทศบาลเมืองบุรีรัมย์ ลักษณะเป็นเมืองรูปร่างกลม ล้อมรอบด้วยคูน้ำและคันดิน คูน้ำกว้างประมาณ 30-60 เมตร มีพื้นที่ประมาณ 178 ไร่เศษ บุรีรัมย์มีชื่อเป็นเมืองมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แห่งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งครองราชย์ระหว่างปี พ.ศ. 2199-2231 พระองค์ทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้พระยายมราช (สังข์) ไปครองเมืองนครราชสีมา ซึ่งในขณะนั้นเมืองนครราชสีมามีเมืองขึ้น 5 เมือง ได้แก่ นครจันทิก ชัยภูมิ พิมาย บุรีรัมย์ และนางรอง ต่อมาชื่อเมืองบุรีรัมย์ก็หายไปโดยไม่ทราบสาเหตุอันใด (มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, 2542, หน้า 2418-2419)

ในปี พ.ศ. 2319 รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช กรุงธนบุรี กรมการเมืองนครราชสีมา มีใบบอกเข้ามาว่า พระยานางรองคบคิดเป็นกบฏร่วมกับเจ้าโอ เจ้าอิน และอุปฮาดเมืองจำปาศักดิ์ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมื่อยังดำรงตำแหน่ง เจ้าพระยาจักรี เป็นแม่ทัพไปปราบจับตัวพระยานางรองประหารชีวิตและสมทบเจ้าพระยาสุรสีห์ (สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท) กุมกองทัพล้อมเมืองฝ่ายเหนือยกไปตีเมืองจำปาศักดิ์ เมืองโขง และเมืองอัตปือ ได้ทั้ง 3 เมือง ประหารชีวิต เจ้าโอ เจ้าอิน และอุปฮาดเมืองจำปาศักดิ์ แล้วเกลี้ยกล่อมเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ใกล้เคียงให้สวามิภักดิ์ ได้แก่ เขมรป่าดง มีเมืองสุรินทร์ สังขะ และเมืองขุขันธ์ รวบรวมผู้คนตั้งเมืองขึ้นใหม่ เรียกว่า เมืองแปะ แต่งตั้งบุตรเจ้าเมืองผไทสมัน (พุทไธสง) ให้เป็นเจ้าเมือง ซึ่งต่อมาได้เป็นพระยานครภักดี เป็นต้น

ตั้งแต่ พ.ศ. 2411 เป็นต้นมา เมืองบุรีรัมย์และเมืองนางรองผลิตกันมีความสำคัญเรื่อยมา จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2433 เมืองบุรีรัมย์โอนไปขึ้นกับหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ มีหนองคายเป็นศูนย์กลาง และให้เมืองนางรองขึ้นกับเมืองบุรีรัมย์ ต่อมาประมาณ พ.ศ. 2440-2441 เมืองบุรีรัมย์ได้กลับไปขึ้นกับมณฑลนครราชสีมาเรียกว่า "บริเวณนางรอง" ประกอบด้วย เมืองบุรีรัมย์ นางรอง รัตนบุรี ประโคนชัย และพุทไธสง จนกระทั่ง พ.ศ. 2442 มีประกาศเปลี่ยนชื่อ มณฑลลาวเฉียง เป็นมณฑลฝ่ายตะวันตกเฉียงเหนือ มณฑลลาวพวนเป็นมณฑลฝ่ายเหนือ มณฑลลาวท้าวเป็นมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ มณฑลเขมร เป็นมณฑลตะวันออกและในคราวนี้ เปลี่ยนชื่อ บริเวณนางรองเป็น "เมืองนางรอง" มีฐานะเป็นเมืองจัตวา ตั้งที่ว่าการอยู่ที่เมืองบุรีรัมย์ แต่ตราตำแหน่งเป็นตราผู้ว่าราชการนางรอง ต่อมากระทรวงมหาดไทยได้ประกาศเปลี่ยนชื่อเป็นเมือง "บุรีรัมย์" และเปลี่ยนตราตำแหน่งเป็นผู้ว่าราชการเมืองบุรีรัมย์ ตั้งแต่วันที่ 3 สิงหาคม พ.ศ. 2444 เป็นต้นมา

ในปี พ.ศ. 2450 กระทรวงมหาดไทยได้ปรับปรุงหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ให้มณฑลนครราชสีมาประกอบด้วย 3 เมือง 17 อำเภอ คือเมืองนครราชสีมา 10 อำเภอ เมืองชัยภูมิ 3 อำเภอ และเมืองบุรีรัมย์ 4 อำเภอ คือ นางรอง พุทไธสง ประโคนชัย และรัตนบุรี ต่อมาได้มีการตราพระราชบัญญัติระเบียบบริหารแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. 2476 ขึ้น ยุบมณฑลนครราชสีมา จัดระเบียบบริหารราชการส่วนภูมิภาคออกเป็นจังหวัดและอำเภอ เมืองบุรีรัมย์จึงมีฐานะเป็น "จังหวัดบุรีรัมย์" ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

1.2 บุรีรัมย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์

ในบริเวณพื้นที่จังหวัดบุรีรัมย์ได้มีการสำรวจพบชุมชนโบราณกว่า 144 แห่ง โดยเฉพาะพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำมูล เช่น ที่บ้านคงพลอง อำเภอสตึก บ้านตะโก อำเภอเมือง และบ้านเมืองไผ่ อำเภอกระสัง ได้ค้นพบ โครงกระดูก ขวานหินขัด ขวานสำริด ขวานเหล็ก กำไลสำริด และเครื่องปั้นดินเผาหลายแบบ ตลอดจนเศษอาหารที่เป็นกระดูกสัตว์ และเปลือกหอยต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก กันเป็นลักษณะของเครื่องใช้ของมนุษย์ในยุคหินใหม่ ซึ่งมีอายุอยู่ในช่วงสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายจนถึงสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้น (พุทธศตวรรษที่ 11-12) หลักฐานที่สำคัญ เช่น ไหบรรจุกระดูกมนุษย์ หรือกะโหลกศีรษะ ที่เป็นการฝังศพ ไม่ได้เผาแบบอินเดีย

นักโบราณคดีสรุปว่าเป็นประเพณีนิยมของชุมชนโบราณในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ก่อนที่จะได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมของศาสนาพราหมณ์ และศาสนาพุทธ ซึ่งมีคตินิยมในการเผาศพแล้วเก็บอัฐิ หรือนำไปทิ้งลงในแม่น้ำ (ผาสุข อินทราวุธ, 2533, หน้า 29-56) บริเวณที่พบการฝังศพในไหยังพบโบราณวัตถุที่ทำด้วยโลหะและดินเผา การฝังศพโดยบรรจุกระดูกบางส่วนลงในภาชนะดินเผาขนาดความสูงตั้งแต่ 40-45 เซนติเมตร ซึ่งเป็นการฝังครั้งที่ 2 เท่าที่สำรวจพบในเขต

จังหวัดบุรีรัมย์ คือที่บ้านปะเคียบ บ้านโคกสูง บ้านกระเบื้อง อำเภอคูเมือง บ้านโคกเมือง
อำเภอสตึก และเมืองพุทไธสงเก่า อำเภอพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์

ส่วนในจังหวัดใกล้เคียงก็มีการพบหลักฐานในลักษณะใกล้เคียงกัน เช่น ที่บ้านจี้เหล็ก
บ้านอ้อมใหญ่ อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดมหาสารคาม บ้านศรีณรงค์ บ้านชะวีก บ้านคอนยาง
อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์ บ้านสระกำแพง อำเภออุทุมพรพิสัยและบ้านน้ำอ้อยน้อย อำเภอ
ราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ บ้านเมืองหงส์ ตำบลเมืองหงส์ อำเภอจตุรพักตรพิมาน จังหวัดร้อยเอ็ด
เป็นต้น ประเพณีการฝังศพในหินี้เริ่มปรากฏตั้งแต่ราว 1,000 ปีก่อนคริสต์ศักราช หรือประมาณ
3,000 ปีที่แล้ว (มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, 2542, หน้า 2415)

1.3 บุรีรัมย์สมัยประวัติศาสตร์

ชุมชนในเขตจังหวัดบุรีรัมย์หลายแห่งได้พัฒนาต่อมาในสมัยประวัติศาสตร์ จาก
ภาพถ่ายทางอากาศ และสำรวจทางโบราณคดี ได้พบชุมชนโบราณตามที่ราบใกล้ ๆ ฝั่งแม่น้ำมูล
หลายแห่ง เช่น บ้านโนนสูง บ้านปะเคียบ บ้านแพ อำเภอคูเมือง บ้านคงพลอง บ้านชะวีก บ้านโคก
เมือง อำเภอสตึก และหมู่บ้านอื่น ๆ ที่มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบทางด้านเหนือของจังหวัดบุรีรัมย์
ส่วนชุมชนโบราณส่วนใหญ่เป็นที่ตั้งหมู่บ้าน ในปัจจุบันจะมีลักษณะเป็นเนิน มีความสูงจากพื้นที่
รอบ ๆ หมู่บ้านประมาณ 3-5 เมตร

แหล่งโบราณคดีในเขตลุ่มแม่น้ำมูลที่เป็นส่วนหนึ่งของจังหวัดบุรีรัมย์ ที่มีหลักฐาน
ปรากฏชัดเจนในสมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 12-16) มีชุมชนที่สำคัญคือ ชุมชนบ้านปะเคียบ
อยู่ห่างจากอำเภอคูเมืองไปทางเหนือ 13 กิโลเมตร พบใบเสมาหินทรายและศิลาแลงอยู่เป็นกลุ่มที่
วัดทรงศิรินาวาส นอกจากนี้ชาวบ้านได้นำศิลาแลงไปรวมไว้ที่ สวนศิลาจารึก ในหมู่บ้านจำนวน
21 หลัก ใบเสมาอีกส่วนหนึ่งอยู่ใต้ต้นไม้ทางทิศตะวันตกของหมู่บ้าน ชาวบ้านเคยขุดพบไหใส่
กระดูกและพระพุทธรูปสำริดใกล้สระพิมานอีกด้วย เจ้าหน้าที่กรมศิลปากรสรุปว่า ชุมโบราณ
บ้านปะเคียบเป็นชุมชนที่นับถือพุทธศาสนา และมีอายุไม่น้อยกว่าพุทธศตวรรษที่ 14

ในเขตอำเภอคูเมืองนี้ยังพบแหล่งการทำโลหะร่วมสมัยทวารวดีที่บ้านโนนมาลัย ห่าง
จากอำเภอคูเมืองไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ประมาณ 20 กิโลเมตร เรียกว่า แหล่งโลหะกรรมโนน
มาลัย หรือโนนขมิ้นน้อยและโนนขมิ้นใหญ่ แหล่งชุมชนโบราณนี้อยู่ใกล้กัน นักโบราณคดีได้ขุด
พบหม้อบรรจุกระดูกคน โครงกระดูกคนบางส่วนเป็นการนำมาฝังครั้งที่ 2 เปลือกหอยน้ำจืดหลาย
ชนิด (เช่น หอยโข่ง หอยขม) เศษเครื่องปั้นดินเผาเนื้อดินธรรมดาไม่เคลือบ ลูกกระสุนดินเผา ตุ๊กตา
สัตว์เป็นรูปวัวควาย และท่อสุบลมในการหลอมเหล็ก ตะกรัน สินแร่เหล็ก เศษเหล็กจากการถลุง
เครื่องประดับสำริด ลูกปัดหิน ลูกปัดแก้ว ฯลฯ ส่วนโบราณวัตถุบนผิวดิน ได้แก่ เศษภาชนะเคลือบ
ขาวเนื้อบาง อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 18-19 เศษเครื่องสังคโลกสุโขทัยสมัยพุทธศตวรรษที่

19-20 และใบเสมาทำด้วยศิลาแลง เป็นต้น การได้พบหลักฐานสำคัญดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นการตั้งชุมชนมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงสมัยประวัติศาสตร์ แต่อาจจะขาดช่วงในบางสมัย จนถึงสมัยพุทธศตวรรษที่ 18-19 จึงมีการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานใหม่อีก เมื่ออำนาจการเมืองการปกครองของอาณาจักรกัมพูชาเสื่อมลงในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 18

นอกจากนี้ยังพบกลุ่มเตาเผาในเขตอำเภอสตึก เรียกว่าเตาสตึก อยู่ห่างจากอำเภอสตึกไปทางทิศตะวันตกประมาณ 6 กิโลเมตร แหล่งเตาเผานี้อยู่ริมห้วยดาดง (ลำตะโคง) ได้พบแหล่งเตาไม่น้อยกว่า 10 เตา เจ้าหน้าที่โครงการสำรวจแหล่งโบราณคดีของหน่วยศิลปากรที่ 6 สันนิษฐานว่า แหล่งเตาสตึกนี้คงเป็นเขตเตาเผาเครื่องปั้นดินเผาแบบบุรีรัมย์ นอกจากนี้ยังพบเครื่องใช้สำริด เครื่องถ้วยชามจีนด้วย แสดงว่าชุมชนโบราณนี้คงมีการติดต่อกับชุมชนอื่น ๆ ด้วย

บริเวณตอนกลางของจังหวัดบุรีรัมย์มีชุมชนโบราณที่สำคัญหลายแห่ง เช่น ชุมชนบ้านตะโคง เมืองโบราณบุรีรัมย์หรือเมืองแปะ และบริเวณอำเภอนางรองในปัจจุบัน เมืองโบราณสมัยทวารวดีที่สำคัญในเขตอำเภอนางรอง คือ เมืองฝ้าย ลักษณะผังเมืองค่อนข้างกลม มีคูน้ำและคันดินหลายชั้น มีคันดินปรากฏให้เห็นถึงการชักน้ำจากลำน้ำปลายมาศเข้ามาเลี้ยงในตัวเมือง ภายในตัวเมืองได้พบพระพุทธรูปหินทรายแบบทวารวดี ปางขัดสมาธิราบปรก ขนาดใหญ่กว่าคนธรรมดา และพระพุทธรูปยืนสำริดแบบทวารวดีรวมทั้งเทวรูปพระโพธิสัตว์อีกหลายองค์ แสดงให้เห็นถึงบ้านเมืองแถบนี้มีการนับถือพุทธศาสนาทั้งลัทธิหินยานและมหายาน มาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 แล้ว

ลักษณะเด่นที่เห็นได้ชัดจากประจักษ์พยานของผังเมืองดังกล่าว ชี้ให้เห็นว่าในเขตจังหวัดบุรีรัมย์มีความเจริญเป็นบ้านเมืองในสมัยทวารวดี นอกจากนี้ยังมีหลักฐานสำคัญคือ เสาหิน ซึ่งพบในเขตกลุ่มแม่น้ำมูล บ้านแสงโพน อำเภอประโคนชัย ยอดภูพระอังคารอำเภอนางรอง และที่บ้านประเคียบ อำเภอคูเมือง หลักฐานเหล่านี้ แสดงให้เห็นถึงความเจริญของบ้านเมืองยังคงดำเนินอยู่ต่อมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 16

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18 ดินแดนที่เป็นจังหวัดบุรีรัมย์ ได้รับอิทธิพลทางการเมือง ศิลปะและวัฒนธรรมจากขอม อิทธิพลของขอมได้ขยายครอบคลุมบริเวณสองฝั่งแม่น้ำมูล จะเห็นได้จากโบราณสถาน ศาสนา และถนนโบราณที่สร้างจากนครธมมายังพื้นที่ของจังหวัดสุรินทร์ บุรีรัมย์และนครราชสีมา เพื่อใช้เป็นเส้นทางคมนาคมไปยังศาสนสถานต่าง ๆ เช่น จาณนครธม (เมืองพระนคร) ขึ้นมายังปราสาทบ้านพลวง ปราสาทศีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์ และถนนจากนครธมมายังปราสาทหินพิมาย เป็นต้น อิทธิพลทางการเมืองการปกครองของอาณาจักรกัมพูชาได้แผ่เข้ามาที่เห็นได้ชัดเจนในรัชกาลพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 (พ.ศ. 1553-1593) รัชกาลพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2

(พ.ศ. 1656-1695) และพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ. 1724-1761) ภายหลังรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แล้วอำนาจทางการเมืองของขอมในภาคอีสานเริ่มเสื่อมลง รวมทั้งเขตอีสานตอนล่างด้วย จากการสำรวจโบราณสถานขอมในเขตจังหวัดบุรีรัมย์ ของโครงการสำรวจแหล่งโบราณคดี เรื่อง ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทยจังหวัดบุรีรัมย์ (กรมศิลปากร, 2542) พบว่า ชุมชนโบราณ และศาสนาในเขตจังหวัดบุรีรัมย์ มีอายุอยู่ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ และชุมชนหลายแห่งได้ พัฒนามาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 18 เช่น ปราสาทบ้านหนองถั่วเปา หรือ ปราสาทหนองลังกา ตำบลไทรโยง อำเภอนางรอง มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 16-18 ปราสาทหัววัง (หนองเบง) ตำบลเสม็ด อำเภอเมือง มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 ปราสาทปลายบัด บ้านโคกเมือง ตำบลกระเทียม อำเภอประโคนชัย มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 16 และปราสาทพนมรุ้งมีการก่อสร้าง ติดต่อกันหลายสมัย มีอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 15-18 เป็นต้น

2. ลักษณะทางกายภาพและสิ่งแวดล้อม

2.1 สภาพทางภูมิศาสตร์

2.1.1 ที่ตั้งและอาณาเขต

จังหวัดบุรีรัมย์ ตั้งอยู่บนพื้นที่ราบสูงแอ่งโคราช อยู่ทางทิศใต้ของภาค ตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างของประเทศไทย อยู่ระหว่างเส้นรุ้งที่ 14 องศา 15 ลิปดาเหนือกับ 15 องศา 45 ลิปดาเหนือ เส้นแวงที่ 102 องศา 30 ลิปดา กับ 103 องศา 45 ลิปดาตะวันออก ห่างจาก กรุงเทพมหานคร ทางรถยนต์ประมาณ 410 กิโลเมตร ทางรถไฟประมาณ 376 กิโลเมตร มีพื้นที่ ประมาณ 10,322 ตารางกิโลเมตรหรือประมาณ 6,452,000 ไร่ ฝนตกโดยเฉลี่ย 800-1,000 มิลลิเมตร ต่อปี ความสูงเฉลี่ยจากระดับน้ำทะเลประมาณ 300-400 เมตร มีอาณาเขตติดกับจังหวัดและประเทศ ใกล้เคียง ดังนี้

ทิศเหนือ	ติดต่อกับจังหวัดขอนแก่น มหาสารคาม และสุรินทร์
ทิศตะวันออก	ติดต่อกับจังหวัดสุรินทร์
ทิศใต้	ติดต่อกับจังหวัดสระแก้ว และราชอาณาจักรกัมพูชา
ทิศตะวันตก	ติดต่อกับจังหวัดนครราชสีมา

แบ่งการปกครองออกเป็น 23 อำเภอ 188 ตำบล 2,546 หมู่บ้าน

องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น ประกอบด้วย องค์การบริหารส่วนจังหวัด เทศบาล เมือง 2 แห่ง เทศบาลตำบล 46 แห่ง และองค์การบริหารส่วนตำบล 160 แห่ง

2.1.2 ลักษณะภูมิประเทศ

จังหวัดบุรีรัมย์อยู่ในแอ่งโคราช พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบสูง ที่เกิดจากภูเขาไฟ ระเบิดเมื่อประมาณห้าแสนถึงหนึ่งล้านปีมาแล้ว แบ่งลักษณะภูมิประเทศที่สำคัญออกเป็นสาม

ลักษณะคือ

2.1.2.1 พื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำมูล พื้นที่เหล่านี้อยู่รอบๆ แม่น้ำมูลบริเวณอำเภอพุทไธสง คูเมือง แคนดง และอำเภอสตึก และบริเวณลำสะเทก ลำพังชู ลำชี ได้แก่ บริเวณอำเภอบ้านใหม่ไชยพจน์ อำเภอนาโพธิ์ และบางส่วนของอำเภอพุทไธสง มีความสูงเฉลี่ยประมาณ 100-150 เมตร จากระดับน้ำทะเล

2.1.2.2 พื้นที่ลอนดินตอนกลาง มีลักษณะเป็นลูกคลื่นลอนตื้น ๆ ทอดขนานระหว่างทิศตะวันออก และทิศตะวันตก เป็นพื้นที่ส่วนใหญ่ของจังหวัด ประมาณร้อยละ 60 ของพื้นที่ทั้งหมด พบได้บริเวณอำเภอเมืองบุรีรัมย์ อำเภอประโคนชัย อำเภอพลับพลาชัย อำเภอกระสัง อำเภอลำปลายมาศ อำเภอชำนิ อำเภอบ้านด่าน และอำเภอห้วยราช กับบางส่วนของอำเภอหนองหงส์ อำเภอนางรอง และอำเภอหนองกี่ มีความสูงเฉลี่ยประมาณ 150 - 200 เมตร จากระดับน้ำทะเล

ภาพที่ 6 แผนที่จังหวัดบุรีรัมย์

2.1.2.3 พื้นที่ภูเขาตอนใต้ อยู่ด้านทิศใต้ของจังหวัดบุรีรัมย์ ต่อจังหวัด

นครราชสีมาและสระแก้ว บริเวณเทือกเขาพนมดงรัก และภูเขาสันกำแพง เป็นพื้นที่แบบลูกคลื่นลอนลึก มีความสูงจากระดับน้ำทะเลระหว่าง 200-650 เมตร กรอบคลุมพื้นที่ร้อยละ 25 ของพื้นที่จังหวัด ได้แก่ บริเวณด้านทิศใต้ของอำเภอนางรอง อำเภอบ้านกรวด อำเภอละหานทราย อำเภอโนนดินแดง อำเภอปะคำ อำเภอเฉลิมพระเกียรติ และทางด้านทิศตะวันตกของอำเภอหนองหงส์

2.1.3 ภูเขาและเทือกเขา

จังหวัดบุรีรัมย์ มีเทือกเขาและภูเขาอันเกิดจากการยกตัวของแผ่นดิน ประมาณร้อยละ 25 ของพื้นที่ทั้งหมด ส่วนใหญ่อยู่บริเวณด้านทิศใต้ของจังหวัด ดังนี้

2.1.3.1 เทือกเขาสันกำแพง เป็นเทือกเขาที่ต่อเนื่องจากเทือกเขาคงพญาเย็น เริ่มตั้งแต่เขาในเขตอำเภอเมืองนครนายก ไปสิ้นสุดที่ช่องตะโก อำเภอโนนดินแดง จังหวัดบุรีรัมย์ มีความยาวประมาณ 137 กิโลเมตร ยอดเขาที่สูงที่สุดของเทือกเขาสันกำแพงได้แก่ เขาเขียว และเขาไกร้งฉนวน สูง 1,090 เมตร

2.1.3.2 เทือกเขาพนมดงรัก เป็นจุดเริ่มต้นของเทือกเขาเริ่มจากช่องตะโก ในเขตอำเภอโนนดินแดง จังหวัดบุรีรัมย์ ทอดยาวไปทางทิศตะวันออก มีความยาวประมาณ 335 กิโลเมตร ยอดเขาที่สูงที่สุดของเทือกเขาพนมดงรักได้แก่ ภูโลกใหญ่ และ ภูเจ็ดห้อง สูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 695 เมตร โดยบริเวณชายแดนเขตติดต่อระหว่างประเทศกัมพูชากับจังหวัดบุรีรัมย์ มีช่องเขาที่สำคัญได้แก่ 1. เขตอำเภอโนนดินแดง ได้แก่ ช่องตะโก อยู่บริเวณบ้านสะเสม็ด 2. เขตอำเภอละหานทราย ได้แก่ ช่องคาเพ็ด ช่องคาแก้ว และช่องบาระแนะ และ 3. เขตอำเภอบ้านกรวด ได้แก่ ช่องจันทร์กระสอม ช่องไช้ตะกู ช่องจันทร์แดง ช่องเมฆา ช่องโอบก ช่องจันทร์ทบเพชร

2.1.3.3 ภูเขาพนมรุ้ง เขาพนมรุ้ง เป็นภูเขาที่ไม่ใหญ่มากและดับสนิทแล้ว อยู่ในเขตอำเภอเฉลิมพระเกียรติ มีพื้นที่โดยรอบประมาณ 18 ตารางกิโลเมตร มีความสูง 380 เมตร เนินเขามีความสูงชันประมาณ 6-15 องศา ปากปล่องมีขนาดใหญ่ ประมาณ 1.5 ตารางกิโลเมตร เขาแห่งนี้เป็นที่ตั้งของปราสาทพนมรุ้ง ซึ่งตั้งอยู่ขอบปล่องภูเขาไฟด้านทิศใต้ เขาภูนี้ยังเป็นต้นน้ำของลำห้วยต่าง ๆ เช่น ห้วยคลองปูน ห้วยคลองบุรี ห้วยคลองสูงโพธิ์ เป็นต้น ซึ่งทั้งหมดไหลไปรวมกับลำปลายมาศ ในเขตอำเภอนางรอง

2.1.3.4 ภูเขาอังคาร เป็นภูเขาไฟเดี่ยว ๆ ที่ดับสนิทแล้ว อยู่ในเขตอำเภอเฉลิมพระเกียรติ ห่างจากเขาพนมรุ้ง ไปทางทิศตะวันตกประมาณ 8 กิโลเมตร มีพื้นที่โดยรอบประมาณ 80 ตารางกิโลเมตร มียอดเขาสูงสุด ประมาณ 330 เมตร จากระดับน้ำทะเล ภูเขาอังคารเป็นต้น

กำเนิดของลำห้วยหลายสาย ที่ไหลไปลงลำน้ำร่อง และลำปลายมาศ เช่น ห้วยมะกอก ห้วยสวายสอ คลองไผ่ คลองชะล้าง คลองหินลาด และคลองตาเขียว

2.1.3.5 ภูเขาหุบ เป็นภูเขาไฟขนาดเล็กที่ดับแล้ว อยู่ทางทิศใต้ของภูเขาอังคาร ในเขตอำเภอเฉลิมพระเกียรติ มีพื้นที่ประมาณ 6 ตารางกิโลเมตร พบซากปากปล่องเป็นรูปโค้ง บนยอดเขามีร่องรอยการสร้างวัดโบราณ

2.1.3.6 ภูโลกหรือเขาหญ้าคา อยู่ที่บ้านโลกเขาพัฒนา ตำบลโลกมะม่วง อำเภอปะคำ อยู่ห่างจากตัวอำเภอทางทิศตะวันตกประมาณ 15 กิโลเมตร ใกล้เคียงเขาภูนี้ก็มีถ้ำโบราณถ้ำหนึ่งชื่อถ้ำเป็ดทอง ซึ่งเป็นถ้ำเก่าแก่ ภายในถ้ำมีศิลาจารึกโบราณอายุประมาณ พ.ศ. 1155

2.1.3.7 ภูเขากระโดง เป็นภูเขาไฟที่ดับสนิทแล้ว ลักษณะเป็นเนินเขาเตี้ย ๆ อยู่กลางทุ่งนา ในเขตอำเภอเมืองบุรีรัมย์ ห่างจากตัวเมืองประมาณ 6 กิโลเมตร มียอดสูงสุดประมาณ 265 เมตร มีพื้นที่ประมาณ 10 ตารางกิโลเมตร ปากปล่องมีลักษณะยาวรี ด้านทิศเหนือของขอบปล่อง ได้มีการสร้างพระพุทธรูปขนาดใหญ่ สามารถมองเห็นได้ไกลถึง 10 กิโลเมตร

2.1.3.8 ภูเขาดอก เป็นเนินเขาไม่สูงมาก เป็นต้นกำเนิดห้วยเสว อยู่ในเขตอำเภอเขาคอก อำเภอประโคนชัย อยู่ห่างจากตัวเมืองบุรีรัมย์ประมาณ 66 กิโลเมตร

2.1.4 ลักษณะภูมิอากาศ

จังหวัดบุรีรัมย์มีลักษณะภูมิอากาศร้อนชื้น อยู่ในเขตลมมรสุมเขตร้อน ลักษณะลมฟ้าอากาศ และปริมาณน้ำฝน จะขึ้นอยู่กับอิทธิพลของลมมรสุมเป็นสำคัญ ซึ่งลมมรสุมที่พัดผ่านมีดังนี้

2.1.4.1 ลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ พัดจากมหาสมุทรอินเดีย เข้าสู่บริเวณภาคใต้ของภาคกลาง และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทำให้เกิดฝนตก แต่บุรีรัมย์ได้รับปริมาณน้ำฝนค่อนข้างน้อย เนื่องจากมีเทือกเขาพนมดงรักกั้นอยู่ ปริมาณน้ำฝนส่วนใหญ่จึงมาจากอิทธิพลของลมพายุในทะเลจีนใต้

2.1.4.2 ลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ พัดจากแคว้นไซบีเรียและทางตอนเหนือของประเทศจีน ทำให้เกิดความหนาวเย็นและความแห้งแล้งโดยทั่วไป จังหวัดบุรีรัมย์จะได้รับผลกระทบค่อนข้างมาก

2.1.4.3 ฤดูกาลในจังหวัดบุรีรัมย์ มี 3 ฤดู เช่นเดียวกับจังหวัดอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งในแต่ละฤดูจะมีช่วงเวลาเปลี่ยนแปลงไปบ้างไม่คงที่แน่นอน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ และอิทธิพลของลมมรสุมเป็นสำคัญ ดังนี้

2.1.4.3.1 ฤดูร้อน อยู่ในช่วงช่วงประมาณ เดือน กุมภาพันธ์ ถึงเดือน เมษายน อากาศค่อนข้างร้อน และอบอ้าว และร้อนจัดมากในช่วงเดือนเมษายน ส่งผลให้เกิดความแห้งแล้งโดยทั่วไป

2.1.4.3.2 ฤดูฝน อยู่ระหว่างช่วงประมาณเดือนพฤษภาคม ถึงเดือนตุลาคม ปริมาณน้ำฝนเฉลี่ยอยู่ในเกณฑ์ปานกลาง ปริมาณน้ำฝนมากหรือน้อย ขึ้นอยู่กับอิทธิพลของลมมรสุมและลมพายุดีเปรสชัน ในทะเลจีนใต้

2.1.4.3.3 ฤดูหนาว อยู่ระหว่างช่วงประมาณเดือนพฤศจิกายน ถึงเดือนมกราคม อากาศจะหนาวเย็นมากขึ้นในช่วงประมาณเดือนธันวาคม ลักษณะอากาศและความหนาวเย็น จะสัมพันธ์และขึ้นอยู่กับอิทธิพลของลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือและร่องความกดอากาศต่ำจากประเทศจีน

โดยสรุป บุรีรัมย์มีลักษณะภูมิอากาศคล้ายกับจังหวัดต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อิทธิพลของอากาศขึ้นอยู่กับลมมรสุมที่พัดผ่านประเทศไทย เป็นต้น

2.2 ทรัพยากรธรรมชาติ

2.2.1 ทรัพยากรดิน

สภาพดินส่วนใหญ่ของจังหวัดบุรีรัมย์ เป็นดินร่วนปนทราย เป็นดินที่สลายตัวมาจากหินทราย การระบายน้ำดี แต่ไม่อุ้มน้ำ บางแห่งเป็นดินภูเขาไฟ เหมาะแก่การปลูกข้าวและผลไม้ แบ่งออกเป็น 3 กลุ่ม ดังนี้

2.2.1.1 กลุ่มดินนา ครอบคลุมพื้นที่ ประมาณร้อยละ 30 ของพื้นที่จังหวัด ส่วนมากครอบคลุมบริเวณตอนกลางเป็นแนวยาวไปทางใต้ ส่วนทิศเหนือของจังหวัดมีดินชนิดนี้อยู่บ้างเล็กน้อย

2.2.1.2 กลุ่มดินไร่ ครอบคลุมพื้นที่ประมาณร้อยละ 40 ของจังหวัด กระจายอยู่ทั่วไป

2.2.1.3 กลุ่มดินคละ เป็นการคละกันระหว่างดินนาและดินไร่ ครอบคลุมพื้นที่ร้อยละ 20 ของจังหวัดส่วนมากจะอยู่บริเวณตอนกลางของจังหวัด

2.2.2 ทรัพยากรน้ำ

จังหวัดบุรีรัมย์มีแหล่งทรัพยากรน้ำจืดอยู่จำนวนมาก บริเวณแม่น้ำมูล ซึ่งพบตามชายฝั่งแม่น้ำและในแม่น้ำมูลเอง โดยเฉพาะ บริเวณอำเภอคูเมือง อำเภอพุทไธสง และอำเภอสตึก เป็นต้น

2.2.3 แร่ธาตุ

พื้นที่จังหวัดบุรีรัมย์เป็นส่วนหนึ่งของที่ราบสูงโคราช (Khorat plateau) ซึ่งรองรับด้วยหินตะกอนที่เกิดบนพื้นทวีปของกลุ่มหินโคราช (Khorat group) 9 หมวดหิน เรียงลำดับจากหินอายุแก่ไปหาหินอายุน้อย ได้แก่ หมวดหินห้วยหินลาด หมวดหินน้ำพอง หมวดหินภูกระดึง หมวดหินพระวิหาร หมวดหินเสาขัว หมวดหินภูพาน หมวดหินโคกกรวด หมวดหินมหาสารคาม และหมวดหินภูทอก พื้นที่จังหวัดบุรีรัมย์พบเพียงกลุ่มหินโคราชช่วงกลาง-ช่วงบน 5 หมวดหิน คือ หมวดหินพระวิหาร เสาขัวภูพาน โคกกรวด และมหาสารคาม รองรับพื้นที่ส่วนใหญ่ของจังหวัด ยกเว้นทางตอนเหนือและตะวันตกที่ปกคลุมด้วยตะกอนไม่แข็งด้วยยุคควอเทอร์นารี

จังหวัดบุรีรัมย์มีพื้นที่แหล่งแร่ทุกชนิดรวม 35 แหล่ง เนื้อที่รวม 1,292.37 ตารางกิโลเมตร คิดเป็นร้อยละ 12.52 ของเนื้อที่จังหวัด การพัฒนาใช้ประโยชน์ทรัพยากรแร่ของจังหวัดบุรีรัมย์ที่ผ่านมาเป็นการผลิตหินบะชอลต์เพื่อการก่อสร้างเป็นหลัก เพื่อรองรับความต้องการภายในจังหวัด และส่งจำหน่ายในจังหวัดใกล้เคียง รองลงมาเป็นทรายก่อสร้าง และหินทราย ตามลำดับ นอกจากนี้จังหวัดบุรีรัมย์ยังมีแหล่งทรัพยากรแร่ที่ยังไม่มีการผลิตเชิงพาณิชย์ในปัจจุบัน คือ ดินอุตสาหกรรม ดินลูกรัง กะลือหิน และโพแทช ซึ่งสามารถกำหนดเป็นพื้นที่แหล่งแร่ไว้ในแผนที่ทรัพยากรแร่จังหวัดบุรีรัมย์ พร้อมได้ดำเนินการประเมินปริมาณสำรองแร่ในแต่ละแหล่งทรัพยากรแร่ทั้งหมดเมื่อจัดแบ่งตามการใช้ประโยชน์ข้างต้นพบว่าอยู่ใน 3 กลุ่ม คือ

2.2.3.1 กลุ่มแร่เพื่อสาธารณูปโภคพื้นฐานและโครงการขนาดใหญ่ของรัฐ ได้แก่ หินบะชอลต์ และทรายก่อสร้าง

2.2.3.2 กลุ่มแร่เพื่อสนับสนุนเศรษฐกิจและอุตสาหกรรม ได้แก่ หินทราย และสั๊ก ดินอุตสาหกรรม และกะลือหิน และ

2.2.3.3 กลุ่มแร่เพื่อการเกษตร ได้แก่ แร่โพแทช เป็นต้น

2.2.4 ทรัพยากรป่าไม้

จังหวัดบุรีรัมย์มีพื้นที่ทั้งหมด 6,451,200 ไร่ มีพื้นที่ป่าจำนวน 601,897 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 9.33 ของพื้นที่จังหวัด แบ่งเป็นพื้นที่ป่าสงวน 22 แห่ง เขตห้ามล่าสัตว์ป่า 4 แห่ง เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าจำนวน 1 แห่ง ป่าไม้ถาวรตามมติคณะรัฐมนตรี พื้นที่สวนป่าตามโครงการส่งเสริมปลูกไม้เศรษฐกิจ และพื้นที่ป่าชุมชน

ตารางที่ 1 (ต่อ)

จังหวัด/ภาค	(1) พื้นที่ทั้งหมด Total area ตร.กม. sq.km.	(2) เนื้อที่ป่า สงวน แห่งชาติ National Forest Reserves ตร.กม. sq.km.	เนื้อที่ป่าไม้ Forest Area								Province/ Region				
			(3)		(4)		(5)		(6)			(7)		(8)	
			2528-1985 ตร.กม. sq.km.	%	2531-1988 ตร.กม. sq.km.	%	2532-1989 ตร.กม. sq.km.	%	2534-1991 ตร.กม. sq.km.	%		2536-1993 ตร.กม. sq.km.	%	2538-1995 ตร.กม. sq.km.	%
10. นครราชสีมา	20,493.964	7,782.78	2,826	13.789	2,582	12.599	2,577	12.574	2,340	11.418	2,294	11.194	2,258	11.018	Nakhon Ratchasima
11. บุรีรัมย์	10,321.885	2,800.11	608	5.8904	598	5.7953	596	5.7741	536	5.1929	530	5.1347	527	5.1057	Buri Ram
12. ร้อยเอ็ด	8,299.49	766.89	310	3.7352	226	2.7231	222	2.6749	195	2.3496	191	2.3014	189	2.2773	Roi Et
13. เลย	11,424.612	6,963.37	3,508	30.706	3,281	3.264	3,264	28.57	2,936	25.699	2,924	25.594	2,912	25.489	Loei
14. สุรินทร์	8,124.056	1,784.45	363	4.4682	340	4.1851	338	4.1605	300	3.6927	278	3.4219	275	3.385	Surin
15. ศรีสะเกษ	8,839.976	2,038.90	867	9.8077	795	8.9932	786	8.8914	746	8.4389	726	8.2127	722	8.1674	Si Sa Ket
16. สกลนคร	9,605.764	2,723.44	1,754	18.26	1,578	16.428	1,568	16.324	1,437	14.96	1,417	14.752	1,393	14.502	Sakon Nakhon
17. อุบลราชธานี	15,744.841								2,548	16.183	2,510	15.942	2,495	15.846	Ubon Ratchathani
18. อ่างทอง	3,161.248	6,508.57	3,937	20.82	3,891	20.58	3,887	20.56							
									1,120	35.429	1,093	34.575	1,065	33.689	Urmad
															Chareun
19. ยโสธร	4,161.664	1,140.52	529	12.711	484	11.63	480	11.534	390	9.3713	385	9.2511	378	9.0829	Yasothon
รวม	168,854.333	55,333.40	25,580	15.149	23,693	14.032	23,586	13.968	21,799	12.91	21,473	12.717	21,265	12.594	North-

2.2.5 ทรัพยากรน้ำ

จังหวัดบุรีรัมย์มีแหล่งน้ำธรรมชาติที่สำคัญดังต่อไปนี้

2.2.5.1 แม่น้ำมูล มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาสันกำแพง แล้วไหลผ่านอำเภอต่าง ๆ ในจังหวัดนครราชสีมา เข้าสู่จังหวัดบุรีรัมย์ ในเขตอำเภอฟุทไธสง อำเภอคูเมือง กิ่งอำเภอแคนดง และอำเภอสตึก แล้วไหลผ่านเข้าสู่เขตจังหวัดสุรินทร์ จังหวัดศรีสะเกษ จังหวัดอุบล และไปบรรจบกับแม่น้ำโขง มีความยาวประมาณ 640 กิโลเมตร แม่น้ำมูลในช่วงที่ไหลผ่านจังหวัดบุรีรัมย์ เป็นเส้นแบ่งเขตอำเภอ จังหวัดบุรีรัมย์ กับจังหวัดสุรินทร์

2.2.5.2 ลำปลายมาศ มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาใหญ่ จังหวัดนครราชสีมา ไหลเข้าสู่จังหวัดบุรีรัมย์ ในเขตอำเภอปะคำ ในช่วงฤดูฝนลำปลายมาศมีปริมาณน้ำมาก ไหลผ่านบ้านหนองหัว อำเภอนางรอง ที่บ้านโคกมัทรี อำเภอหนองกี่ มีลำไทร โยงไหลมาบรรจบที่อำเภอลำปลายมาศ มีลำนางรองและลำปะเทียไหลมาบรรจบ ทำให้ลำปลายมาศมีขนาดใหญ่ขึ้น มีน้ำเอ่อล้นฝั่งในฤดูฝนทุกปี แต่ในฤดูแล้งลำปลายมาศจะขาดน้ำเป็นช่วง ๆ ลำปลายมาศมีความยาวประมาณ 200 กิโลเมตร

2.2.5.3 ลำนางรอง มีต้นกำเนิดจากบริเวณเทือกเขาสันกำแพง ที่รอยต่อจังหวัดบุรีรัมย์ กับจังหวัดสระแก้ว แล้วไหลผ่านอำเภอโนนดินแดง มีเขื่อนลำนางรอง ซึ่งเป็นเขื่อนกักเก็บน้ำขนาดใหญ่ ที่บ้านป่าไม้สหกรณ์ จากนั้นลำนางรองไหลผ่านอำเภอละหานทรายไปบรรจบกับลำจังหันในเขตอำเภอปะคำ แล้วไหลเข้าสู่อำเภอนางรอง มีลำน้ำเล็ก ๆ หลายสายจากเขาอังคาร ไหลมาบรรจบ ช่วงนี้ลำน้ำมีความกว้างประมาณ 8 เมตร แล้วไหลผ่านอำเภอชำนิ จากนั้นได้ไหลเข้าสู่ที่ราบ ลำนางรองมีความยาวประมาณ 115 กิโลเมตร

2.2.5.4 ลำปะเทีย มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาพนมดงรัก บริเวณพรมแดนไทย-กัมพูชา เป็นลำธารเล็ก ๆ ไหลมารวมกันที่บริเวณบ้านผไท วัฒน ตำบลตาจ่ง อำเภอละหานทราย มีเขื่อนกักเก็บน้ำ แล้วไหลผ่านอำเภอเฉลิมพระเกียรติ มีคลองตาพรหม และคลองลาดกล้วย ซึ่งเกิดจากภูเขาอังคาร ไหลมาบรรจบ แล้วไหลผ่านอำเภอนางรอง อำเภอชำนิ แล้วไหลไปบรรจบลำนางรอง ที่บ้านโคกสะอาด อำเภอชำนิ ช่วงนี้ลำปะเทียมีความกว้างประมาณ 15 เมตร ลำปะเทียมีความยาวประมาณ 90 กิโลเมตร

2.2.5.5 ลำจังหัน มีต้นกำเนิดจากบริเวณเนินเขาพนมดงรัก พรมแดนไทย-กัมพูชา ในเขตอำเภอละหานทราย มีเขื่อนกักเก็บน้ำที่บริเวณบ้านสันติสุข อำเภอละหานทราย

2.2.5.6 ลำไทรโยง มีต้นกำเนิดอยู่ทางตอนใต้ของอำเภอหนองกี่ เกิดจากลำธารสายเล็ก ๆ หลายสาย ไหลมารวมกัน ลำไทรโยงไหลไปบรรจบกับลำปลายมาศที่บ้านโคกมัทรี อำเภอหนองกี่

2.2.5.7 ลำชี มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาพนมดงรัก ไหลผ่านอำเภอละหานทราย อำเภอบ้านกรวด มีลำห้วยเล็ก ๆ เช่น ห้วยเสว ห้วยจะแบก ในเขตจังหวัดบุรีรัมย์ และห้วยเสนงในเขตจังหวัดสุรินทร์ ไหลมาบรรจบ และในช่วงที่ลำชีไหลผ่านอำเภอประโคนชัยมีห้วยสายตะกู ห้วยโอกระน้อย ไหลมาบรรจบด้วย ทำให้ลำชีมีขนาดใหญ่ ในฤดูน้ำหลากจะมีน้ำล้นฝั่ง มีพื้นที่น้ำท่วมกว้างประมาณ 200-300 เมตร ผ่านอำเภอพลับพลาชัย อำเภอกะสัง อำเภอ สตึก แล้วไหลไปบรรจบแม่น้ำมูลในเขตจังหวัดสุรินทร์

2.2.5.8 ห้วยเสว มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาพนมดงรัก ในเขตอำเภอบ้านกรวด น้ำไหลเร็วและแรงในฤดูฝน เป็นร่องน้ำและมีลำธารหลายสายไหลมารวมกัน แล้วไหลไปบรรจบกับลำชีที่บ้านละเวีย อำเภอประโคนชัย มีความกว้างประมาณ 5-8 เมตร

2.2.5.9 ลำตะโคง มีต้นกำเนิดจากเนินเขากระโดง อำเภอเมืองบุรีรัมย์ มีลำห้วยหลายสาย เช่น ห้วยจะเข้มา ห้วยตลาด ห้วยกระโดง ห้วยราช ห้วยยาง ไหลมาบรรจบ เกิดเป็นลำตะโคง แล้วไหลไปทางเหนือของจังหวัดบุรีรัมย์ ผ่านอำเภอเมืองบุรีรัมย์ ถึงอำเภอบ้านด่าน อำเภอสตึก แล้วไหลไปบรรจบกับแม่น้ำมูล มีความยาวประมาณ 56 กิโลเมตร

2.2.5.10 ลำทะเมนชัย มีต้นกำเนิดจากที่สูงบริเวณตำบลแสงพัน อำเภอลำปลายมาศ แล้วไหลไปบรรจบกับห้วยศรีชะแรด ที่บ้านทะเมนชัย แล้วไหลไปทางทิศเหนือ ไปบรรจบกับแม่น้ำมูล ในเขตจังหวัดนครราชสีมา มีความยาวประมาณ 75 กิโลเมตร

จังหวัดบุรีรัมย์มีแหล่งน้ำชลประทานที่สำคัญ ทั้งโครงการชลประทานขนาดกลางและขนาดใหญ่จำนวน 14 โครงการ กักเก็บน้ำได้ประมาณ 274.72 ล้านลูกบาศก์เมตร คิดเป็นพื้นที่ชลประทานจำนวน 152,452 ไร่ และมีเขื่อนที่สำคัญคือ เขื่อนลำนางรอง อ.โนนดินแดง ความจุประมาณ 150 ล้านลูกบาศก์เมตร และมีอ่างเก็บน้ำขนาดกลางจำนวน 204 แห่ง ที่สำคัญได้แก่ 1. อำเภอเมืองบุรีรัมย์ ได้แก่ อ่างเก็บน้ำห้วยตลาด และอ่างเก็บน้ำห้วยจะเข้มา 2. อำเภอละหานทราย ได้แก่ อ่างเก็บน้ำลำจังหัน และอ่างเก็บน้ำปะเทีย 3. อำเภอบ้านกรวด ได้แก่ อ่างเก็บน้ำห้วยเมฆา 4. อำเภอกะสัง ได้แก่ อ่างเก็บน้ำห้วยสวาย เป็นต้น

โครงสร้างทางสังคม ประชากร และเศรษฐกิจ

1. โครงสร้างทางสังคม และประชากร

1.1 กลุ่มชาติพันธุ์

จังหวัดบุรีรัมย์ อยู่ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนใต้ของประเทศไทย หรืออีสานใต้ มีพื้นที่ติดกับประเทศกัมพูชา ติดกับจังหวัดนครราชสีมา ขอนแก่น มหาสารคาม และสุรินทร์ ประชาชนจึงประกอบด้วยชาติพันธุ์ต่าง ๆ ได้แก่ ชาวไทยเขมร (เขมรดินไทย) ไทยโคราช

หรือไทยเบิ้ง ไทยอีสาน (ลาว) และไทยกูย ภาษาท้องถิ่นที่ใช้สื่อสารกันในชีวิตประจำวันมี 4 ภาษาดังนี้

1.1.1 ภาษาไทยเขมร (เขมร) มีลักษณะคล้ายกับภาษาท้องถิ่นของชาวกัมพูชา ประชาชนที่ใช้ภาษาเขมรในการติดต่อสื่อสารกัน มีประมาณร้อยละ 18 พบมากในเขตอำเภอเมืองบุรีรัมย์ อำเภอห้วยราช อำเภอประโคนชัย อำเภอกะสัง อำเภอบ้านกรวด อำเภอละหานทราย และอำเภอพลับพลาชัย

1.1.2 ภาษาไทยอีสาน (ลาว) เป็นประชาชนกลุ่มใหญ่ของจังหวัดที่ใช้ภาษาไทยอีสาน หรือ ลาว มีการใช้อยู่ประมาณร้อยละ 50 พบมากในเขตอำเภอลำปลายมาศ อำเภอพุทไธสง อำเภอบ้านใหม่ไชยพจน์ อำเภอโพนพิสัยและอำเภอหนองหงส์ บางส่วนของอำเภอสตึก อำเภอโนนดินแดง อำเภอโนนสุวรรณ อำเภอหนองกี่ อำเภอคูเมือง และอำเภอเมืองบุรีรัมย์

1.1.3 ภาษาไทยโคราช หรือ ไทยเบิ้ง มีประชาชนใช้สื่อสารกันในชีวิตประจำวันอยู่ประมาณร้อยละ 30 บริเวณอำเภอนางรอง อำเภอละหานทราย อำเภอขาม อำเภอหนองกี่ อำเภอปะคำ และบางส่วนของอำเภอเมืองบุรีรัมย์

1.1.4 ภาษาไทยกูย (ส่วย กวย หรือ กูย) เป็นภาษาถิ่นที่มีคนใช้น้อยกว่าภาษาถิ่นอื่น ๆ ประมาณร้อยละ 2 โดยส่วนใหญ่จะเป็นประชาชนที่อาศัยอยู่ก่อนมาทางเขตรอยต่อกับจังหวัดสุรินทร์ เช่น ในพื้นที่บางส่วนของอำเภอสตึก กิ่งอำเภอบ้านด่าน อำเภอห้วยราช อำเภอประโคนชัย อำเภอหนองกี่ และอำเภอหนองหงส์ เป็นต้น

1.2 ประชากรและการปกครอง

การปกครองส่วนภูมิภาคแบ่งการปกครองออกเป็น 23 อำเภอ 188 ตำบล 2546 หมู่บ้าน 404,940 ครัวเรือน โดยมีอำเภอดังนี้ อำเภอเมืองบุรีรัมย์ อำเภอนางรอง อำเภอประโคนชัย อำเภอพุทไธสง อำเภอลำปลายมาศ อำเภอสตึก อำเภอกะสัง อำเภอละหานทราย อำเภอบ้านกรวด อำเภอคูเมือง อำเภอโนนสุวรรณ อำเภอขาม อำเภอโนนดินแดง อำเภอเฉลิมพระเกียรติ อำเภอบ้านใหม่ไชยพจน์ อำเภอบ้านด่าน อำเภอห้วยราช อำเภอปะคำ อำเภอหนองกี่ อำเภอพลับพลาชัย อำเภอนาโพธิ์ อำเภอหนองหงส์และอำเภอแคนดง

การปกครองส่วนท้องถิ่นประกอบด้วย องค์การบริหารส่วนจังหวัด 1 แห่ง เทศบาลเมือง 3 แห่ง เทศบาลตำบล 57 แห่ง และองค์การบริหารส่วนตำบล 148 แห่ง จำนวนประชากรทั้งสิ้น 1,559,085 คน เป็นชาย 778,489 คน เป็นหญิง 780,758 คน ประชากรอยู่ในเขตท้องถิ่น 336,047 คน อยู่ในเขตอำเภอ 1,223,038 คน ตามตารางข้อมูล ดังนี้

ตารางที่ 2 จำนวนตำบล หมู่บ้าน องค์การปกครองส่วนท้องถิ่นและประชากรรายอำเภอในจังหวัด
บุรีรัมย์ (ที่ทำการปกครองจังหวัดบุรีรัมย์, 2555)

ที่	อำเภอ	ตำบล	หมู่บ้าน	องค์การปกครอง			จำนวนประชากร		
				ท้องถิ่น			เขตอำเภอ	เขตท้องถิ่น	รวมทั้งสิ้น
				ทม.	ทต.	อบต.			
1	เมืองบุรีรัมย์	18	323	2	4	13	167,396	45,093	212,489
2	นางรอง	15	188	1	1	14	89,901	21,274	111,175
3	ประโคนชัย	16	182	-	4	13	123,727	10,640	134,367
4	พุทไธสง	7	97	-	1	7	42,080	4,509	46,589
5	ลำปลายมาศ	16	216	-	2	15	114,032	19,299	133,331
6	สตึก	12	179	-	4	9	99,076	11,437	110,513
7	กระสัง	11	168	-	4	8	100,142	3,890	104,032
8	ละหานทราย	6	84	-	5	2	19,087	52,655	71,742
9	บ้านกรวด	9	115	-	8	3	39,769	34,757	74,526
10	คูเมือง	7	106	-	2	7	57,806	8,911	66,717
11	หนองกี่	10	108	-	3	8	55,627	13,706	69,333
12	ปะคำ	5	77	-	1	4	37,709	6,969	44,678
13	หนองหงส์	7	100	-	2	6	34,992	14,419	49,411
14	นาโพธิ์	5	65	-	1	5	29,210	3,885	33,095
15	พลับพลาชัย	5	67	-	2	4	26,769	16,782	43,551
16	ห้วยราช	8	80	-	2	6	31,380	5,259	36,639
17	โนนสุวรรณ	4	56	-	2	3	21,071	3,365	24,436
18	ชำนิ	6	63	-	2	4	34,386	0	34,386
19	โนนดินแดง	3	37	-	1	3	17,916	9,807	27,723
20	เฉลิมพระเกียรติ	5	67	-	3	2	12,075	27,876	39,951
21	บ้านใหม่ไชยพจน์	5	55	-	1	5	22,756	4,335	27,091
22	บ้านด่าน	4	59	-	1	3	19,167	11,568	30,735
23	แคนดง	4	54	-	1	4	26,964	5,611	32,575
รวมทั้งสิ้น		188	2546	3	57	148	1,223,038	336,047	1,559,085

2. ระบบเศรษฐกิจ

จังหวัดบุรีรัมย์มีรายได้ผลิตภัณฑ์มวลรวมจังหวัด (GPP) ในปี พ.ศ. 2553 คิดเป็นมูลค่ารวมทั้งสิ้น 84,184 ล้านบาท แยกเป็นภาคเกษตร 23,096 ล้านบาท ภาคนอกเกษตร 61,088 ล้านบาท มีรายได้เฉลี่ยต่อคนต่อปี (PERCAPITA GPP) เป็นเงินจำนวน 50,973 บาท จัดอยู่ในลำดับ 70 ของประเทศไทย

ระบบเศรษฐกิจของจังหวัดบุรีรัมย์ ประกอบด้วยภาคเกษตรกรรม (ข้าว และพืชไร่) การประมง การเลี้ยงสัตว์ และภาคอุตสาหกรรม เป็นต้น

2.1 ภาคเกษตรกรรม

ประชากรร้อยละ 89 ประกอบอาชีพเกษตร โดยมีพื้นที่การเกษตรประมาณ 4,525,383 ไร่ หรือร้อยละ 70 ของพื้นที่จังหวัด มีครัวเรือนเกษตรกรจำนวน 225,683 ครัวเรือน (สำนักงานเกษตรจังหวัดบุรีรัมย์, 2556) อาชีพที่สำคัญ คือ การทำนาเป็นอาชีพหลักของคนจังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งต้องพึ่งพาน้ำฝนปีละครั้ง พืชไร่ได้แก่ มันสำปะหลัง อ้อย ปอ และงาคำ เป็นพืชที่ทำรายได้ให้กับจังหวัดบุรีรัมย์รองจากข้าว พืชสวนและไม้ยืนต้นเริ่มมีบทบาทยิ่งขึ้นเมื่อพืชผลที่เกษตรกรลงไปรุ่นแรก ๆ เก็บเกี่ยวได้ผลตลาดแทนค้ำน้ำหนักพอใจโดยเฉพาะยางพารา จังหวัดมีการส่งเสริมการเลี้ยงสัตว์อย่างต่อเนื่อง ซึ่งนอกจากจะเป็นอาชีพหลักแล้วบางรายก็สามารถเลี้ยงเป็นอาชีพเสริมรายได้ให้แก่ครอบครัว

2.2 การปศุสัตว์

ในจังหวัดบุรีรัมย์ นอกจากเกษตรกรจะทำการปลูกข้าวและพืชไร่เป็นหลักแล้ว ยังมีการเลี้ยงไก่ ซึ่งส่วนใหญ่จะนิยมเลี้ยงไก่เนื้อ และไก่พื้นเมืองมากกว่าไก่ไข่ เนื่องจากความต้องการของตลาดไก่เนื้อมีมากกว่าและเป็นที่นิยมของประชาชน สัตว์เลี้ยงอีกประเภทหนึ่งที่นิยมเลี้ยงกันมากในลำดับรองลงมาคือโคเนื้อ กระบือ สุกร เป็ดเนื้อ เป็ดไข่ และเป็ดเทศ เป็นต้น (สำนักงานปศุสัตว์จังหวัดบุรีรัมย์, 2556)

2.3 การประมง

เนื่องจากจังหวัดบุรีรัมย์ไม่มีพื้นที่ส่วนใดติดต่อกับทะเล การประกอบอาชีพประมงของประชากรในจังหวัดจึงเป็นลักษณะการเพาะเลี้ยงในบ่อ ในแปลง ในเรือน ในกระชังแม่น้ำเป็นหลัก เป็นการเลี้ยงในน้ำจืด โดยในปีประมาณ 2554 มี GPP สาขาประมง มีมูลค่าประมาณ 442 ล้านบาท มีเกษตรกรทำอาชีพประมง จำนวน 17,777 ราย ผลผลิตจากการเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำจืดมีประมาณ 3,387,525 กิโลกรัม มีพื้นที่เพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ ประมาณ 14,618.85 ไร่ และมีผู้เลี้ยงปลาในกระชัง จำนวน 125 ราย รวม 1,318 กระชัง

สำหรับประเภทการเพาะเลี้ยงปลา มีการโดยเลี้ยงปลานิลมากที่สุด มีฟาร์มผ่านมาตรฐานฟาร์มเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ จำนวน 206 ฟาร์ม คิดเป็นร้อยละ 1.66 เปอร์เซนต์ ของฟาร์มในจังหวัดทั้งหมด มีชาวประมง จำนวน 53,324 ราย มีแหล่งน้ำทั้งหมดคิดเป็นพื้นที่รวม 124,035 ไร่ แบ่งเป็นแหล่งน้ำปิดพื้นที่ 124,035 ไร่ แหล่งน้ำเปิดมีพื้นที่ 2,183 ไร่ โดยจับปลาตะเพียนได้มากที่สุด มีเขตรักษาพันธุ์สัตว์น้ำ จำนวน 2,491 ไร่ มีประมงอาสาในพื้นที่ 90 ราย และมีเกษตรกรเข้าร่วมโครงการส่งเสริมอาชีพด้านการประมงย้อนหลัง 3 ปี (ปี 2553-2555) จำนวน 1,180 ราย (สำนักงานประมงจังหวัดบุรีรัมย์, 2556)

2.4 ภาคอุตสาหกรรม

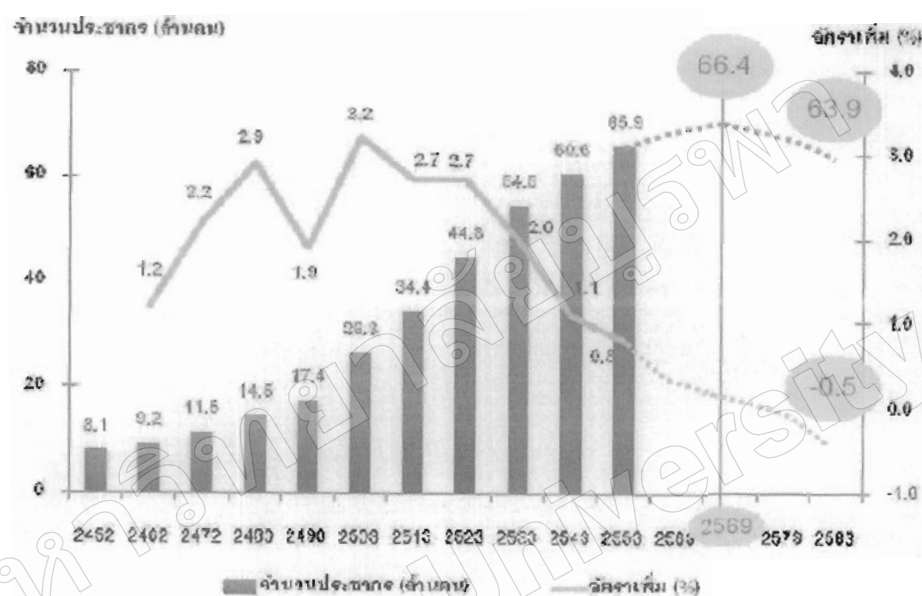
ในปี พ.ศ. 2555 จังหวัดบุรีรัมย์ มีโรงงานอุตสาหกรรมจำนวน 497 แห่ง มีเงินลงทุนจำนวน 12,120 ล้านบาท และมีการจ้างงานจำนวน 13,716 คน โรงงานอุตสาหกรรมส่วนใหญ่เป็นโรงงานขนาดเล็กที่มีเงินลงทุนไม่เกิน 10 ล้านบาท ส่วนโรงงานขนาดใหญ่ที่มีเงินลงทุนมากกว่า 100 ล้านบาท เป็นโรงงานเกี่ยวกับโรงสีข้าว เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม การลงทุนภาคอุตสาหกรรมย้อนหลัง 5 ปี มีแนวโน้มเพิ่มขึ้น ซึ่งทำให้เกิดการจ้างงานเพิ่มขึ้นตามไปด้วย (สำนักงานอุตสาหกรรมจังหวัดบุรีรัมย์, 2556)

3 การเปลี่ยนแปลงทางกายภาพและประชากร

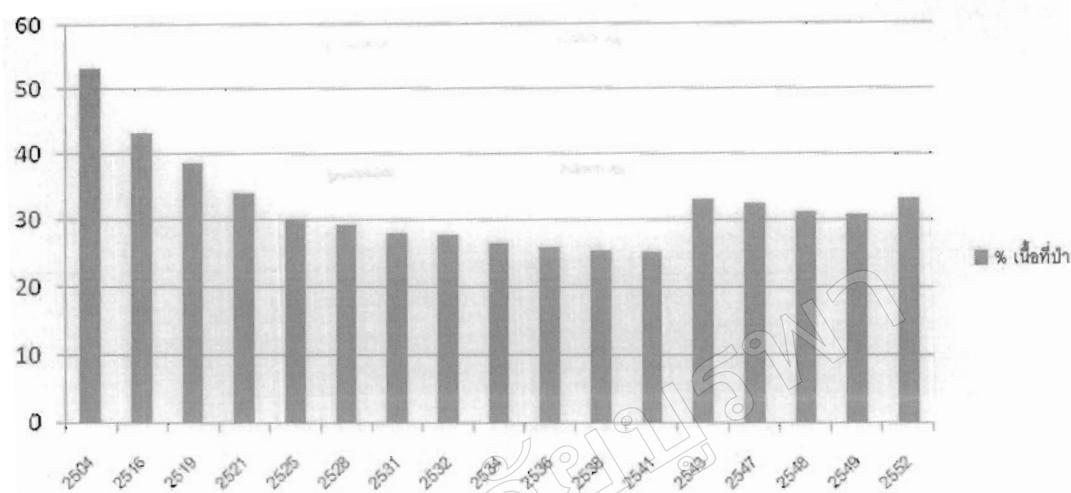
ความสัมพันธ์ระหว่างจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้น มีผลต่อการใช้ที่ดินที่เพิ่มขึ้น ในขณะที่พื้นที่ป่าจะถูกทำลายลงและมีพื้นที่ลดลงในทางกลับกัน (โยธิน แสงวดี และคณะ, 2554) การใช้ที่ดินเพิ่มขึ้นเพื่อเป็นที่อยู่อาศัย เพื่อการเพาะปลูกพืชเชิงพาณิชย์ ในขณะที่การลดลงของพื้นที่ป่าย่อมกระทบต่อความเป็นอยู่ของสัตว์ป่าที่พึ่งพาอาศัยป่าด้วย อาทิ ช้างป่า เสือ กระทิง เป็นต้น จากผลการทำสำมะโนประชากรพบว่า ประเทศไทย มีจำนวนประชากรเพิ่มขึ้นมาโดยตลอดโดยเพิ่มขึ้นอย่างมากตั้งแต่ช่วงหลังปี พ.ศ. 2490 เป็นต้นมา ซึ่งในขณะนั้นประเทศไทยมีประชากรเพียง 17 ล้านคน และเพิ่มขึ้นกว่า 3 เท่าตัว ในปี พ.ศ. 2533 ซึ่งขณะนั้นไทยมีประชากรกว่า 54 ล้านคน โดยมีอัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรร้อยละ 2.0 ถึง 3.2 อย่างไรก็ตามแม้ต่อมารัฐบาลจะมีนโยบายการคุมกำเนิดประชากรมากขึ้น แต่ในขณะที่ยุคของชนก็มากขึ้นด้วย จึงทำให้ประชากรยังเพิ่มสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง แม้ว่าอัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรจะลดลงก็ตาม ดังแสดงในภาพที่ 7 การเพิ่มขึ้นของประชากรไทยอย่างรวดเร็ว ส่งผลกระทบต่อพื้นที่ป่าอย่างเห็นได้ชัด โดยตลอดระยะเวลา 50 ปีที่ผ่านมา ประเทศไทยสูญเสียพื้นที่ป่าไม้เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะในระหว่างปี พ.ศ. 2504 ถึง พ.ศ. 2510 ที่รัฐบาลส่งเสริมให้มีการเปิดป่าทำไม้ในเชิงพาณิชย์ ส่งผลให้พื้นที่ป่าที่เป็นไม้ยืนต้นขนาดใหญ่ เช่น ไม้ประดู่ ไม้เต็งรัง ไม้เบญจ ไม้ตะเคียน ฯลฯ ถูกตัดโค่นเพื่อขาย นอกจากนี้ในปี พ.ศ. 2510 เกษตรกรได้เริ่มมีการเพาะปลูกมันสำปะหลัง ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ และอ้อย

โดยมีวัตถุประสงค์การผลิตเพื่อจำหน่ายในตลาดร่วมยุโรป ซึ่งได้รับการตอบสนองจากเกษตรกรเป็นอย่างดี ทำให้มีการขยายตัวของพื้นที่เพาะปลูกอย่างรวดเร็ว ยิ่งไปกว่านั้นในปัจจุบันมีการใช้เครื่องจักรทางการเกษตรทดแทนแรงงานที่ย้ายถิ่นจากชนบทสู่เมือง ทำให้การบุกเบิกแผ้วถางป่าดำเนินไปอย่างรวดเร็ว (โยธิน แสงวดี และคณะ, 2554)

ภาพที่ 7 สถิติประชากรและอัตราการเพิ่มประชากรของประเทศไทย

% เนื้อที่ป่าเทียบกับเนื้อที่ประเทศไทย

ภาพที่ 8 ร้อยละของเนื้อที่ป่ากับพื้นที่ประเทศไทย

พื้นที่ป่าทั่วประเทศจากการสำรวจเมื่อปี พ.ศ. 2552 ประเทศไทยมีพื้นที่ป่าจำนวน 171,585.65 ตารางกิโลเมตร คิดเป็นร้อยละ 33.44 ของพื้นที่ทั้งประเทศ ลดลงจากปี พ.ศ. 2504 ซึ่งขณะนั้นมีพื้นที่ป่าจำนวน 273,629.00 ตารางกิโลเมตร ถึงร้อยละ 37.3 (มูลนิธิสืบนาคะเสถียร, 2554) ซึ่งถือว่าประเทศไทยสูญเสียพื้นที่ป่าเป็นจำนวนมากในระยะ 50 ปีที่ผ่านมา

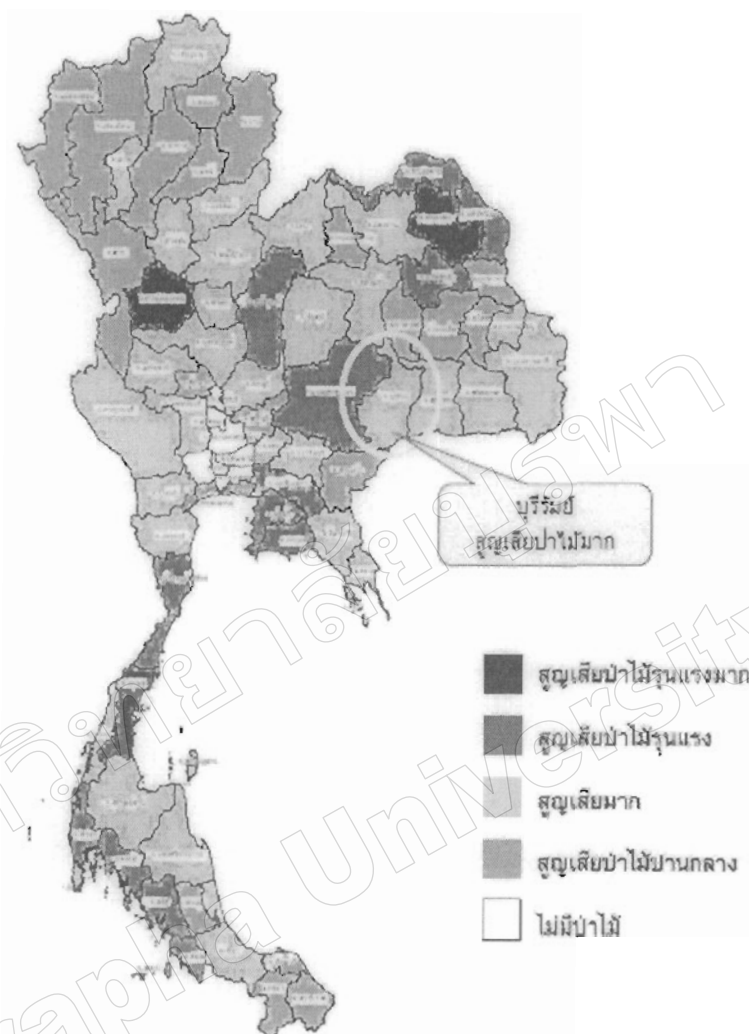
จากภาพที่ 8 แสดงให้เห็นว่า นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2504 ที่รัฐบาลมีการส่งเสริมการทำอุตสาหกรรมป่าไม้ จนถึง ปี พ.ศ. 2532 ก่อนที่รัฐบาลจะประกาศปิดป่าใน พื้นที่ป่าไม้ในประเทศไทยถูกทำลายลงไปประมาณครึ่งหนึ่งของที่มีอยู่ทั้งหมด ซึ่งนับเป็นการสูญเสียพื้นที่ป่าที่รุนแรงและส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศวิทยา รวมถึงสัตว์ป่าและอาหารของสัตว์ป่าเหล่านั้นด้วย

พื้นที่ป่าไม้ในจังหวัดบุรีรัมย์ ก็ได้รับผลกระทบจากการเพิ่มขึ้นของประชากรชนเผ่าชน โดยส่วนหนึ่งมาจากนโยบายการเปิดป่าเพื่อทำอุตสาหกรรมป่าไม้ ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 นับแต่ พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา และการอนุญาตให้เกษตรกรสามารถจับจองและขยายพื้นที่เกษตรกรรม เพื่อทำการเพาะปลูกมันสำปะหลัง ข้าวโพด และอ้อยในเชิงพาณิชย์เพื่อจำหน่ายในตลาดร่วมยุโรป ในช่วงปี พ.ศ. 2510 เป็นต้นมาด้วย ทำให้บุรีรัมย์เป็นจังหวัดหนึ่งที่จัดอยู่ในกลุ่มที่สูญเสียป่าไม้มาก ในรอบ 50 ปี ระหว่าง พ.ศ. 2504-พ.ศ. 2552 โดยในอดีตเมื่อปี 2504 บุรีรัมย์จัดอยู่ในกลุ่มที่มีพื้นที่ป่าไม้ปกคลุมประมาณร้อยละ 25-50 ของพื้นที่จังหวัด แต่ในปัจจุบัน

พ.ศ.2554 บุรีรัมย์มีพื้นที่ป่าเหลืออยู่เพียงร้อยละ 9.33 ของพื้นที่ทั้งจังหวัดเท่านั้น หรือประมาณ 963.34 ตารางกิโลเมตร

พื้นที่บริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง บริเวณจังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี ส่วนใหญ่เป็นที่ราบสูงเชิงเขาที่ติดกับเชิงเขาพนมดงรัก อันเป็นพรมแดนกันระหว่างประเทศไทยและกัมพูชา ซึ่งอุดมด้วยป่าไม้เบญจพรรณ เป็นแหล่งทรัพยากรธรรมชาติอันอุดมสมบูรณ์ด้วยพันธุ์พืช และสัตว์ป่าหลากหลายชนิด เช่น ช้างป่า วัวแดง กูปรี ฯลฯ ต่อมาเมื่อมีการเปิดโอกาสให้ประชาชนย้ายถิ่นฐานเข้าสู่พื้นที่เพื่อจับจองที่ดินเป็นที่พักอาศัย และปรับเปลี่ยนที่ดินให้เป็นพื้นที่ทางการเกษตร เช่น เพาะปลูกข้าว อ้อย มันสำปะหลัง ปอแก้ว ข้าวโพด ยูคาลิปตัส และสวนผลไม้ มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดิน (โยธิน แสงวงศ์ และคณะ. 2554) และส่งผลกระทบต่อพื้นที่ป่าที่ลดลงอย่างมาก สัตว์ป่าต้องย้ายถิ่นไปอยู่ในป่าบริเวณอื่น เนื่องจากอาหารลดลงด้วย เป็นต้น

ประเด็นที่น่าสนใจที่ทำให้พื้นที่ป่าลดลง นอกจากการเปิดป่าเพื่อทำอุตสาหกรรมป่าไม้ ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 และการเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้าจับจองที่ดินเพื่อทำการเพาะปลูกเชิงพาณิชย์ เพื่อนำสินค้าเกษตรไปขายในตลาดร่วมยุโรปแล้ว การเคลื่อนย้ายแรงงานจากชนบทเข้าสู่เมือง ก็เป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่ทำให้พื้นที่ป่าถูกบุกรุกได้อย่างรวดเร็ว เพราะได้มีการนิยมนำใช้เครื่องจักรทางการเกษตรเข้าไปแทนแรงงานคน จึงทำได้สะดวกและรวดเร็วขึ้นอีก นอกจากนั้น การขยายเส้นทางยุทธศาสตร์สายโชคชัย-เดชอุดม (ทางหลวงหมายเลข 224) และ ทางหลวงสายสระแก้ว-บุรีรัมย์ (ทางหลวงหมายเลข 348) ก็ทำให้เกิดความสะดวกต่อการเดินทางอพยพโยกย้ายของผู้คนจากต่างจังหวัดเข้ามาในพื้นที่จังหวัดบุรีรัมย์ โดยเฉพาะบริเวณอำเภอนางรอง อำเภอปะคำ และอำเภอโกสุมพิสัยได้สะดวกมากยิ่งขึ้น

ภาพที่ 9 แผนที่ประเทศไทยประเมินการสูญเสียป่าไม้ในรอบ 50 ปี (2504-2554)

สรุป

จังหวัดบุรีรัมย์มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์มายาวนานกว่า 1,000 ปี จากหลักฐานการสำรวจพบชุมชนโบราณกว่า 144 แห่ง และเครื่องใช้ของมนุษย์ในยุคหินใหม่ เช่น ใบบรรจุกระดูกมนุษย์ ขวานหินขัด ขวานสำริด มีอายุอยู่ระหว่างสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย จนถึงสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้น (พุทธศตวรรษที่ 11-12) ซึ่งนับว่าบริเวณจังหวัดบุรีรัมย์เคยเป็นชุมชนที่มีความเจริญรุ่งเรืองมาแต่สมัยโบราณ

จังหวัดบุรีรัมย์ได้ปรากฏหลักฐานการสร้างบ้านเมืองขึ้นมาอีกครั้ง ในสมัยกรุงธนบุรี เมื่อครั้งสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชโปรดให้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมื่อ

ยังดำรงตำแหน่ง เจ้าพระยาจักรี เป็นแม่ทัพไปปราบกบฏเจ้าโอ เจ้าอิน และอุปฮาดแห่งเมืองจำปาศักดิ์ และได้เดินทางไปพักค้างแรม ณ บริเวณเมืองแปะ หรือเมืองบุรีรัมย์ในปัจจุบัน จึงได้มีการรวบรวมไพร่พลสร้างเมืองบุรีรัมย์ให้เป็นปึกแผ่นขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง

จังหวัดบุรีรัมย์เป็นจังหวัดที่มีทรัพยากรอุดมสมบูรณ์ทั้ง ป่า น้ำ ทรัพยากรดิน แร่ธาตุ และสัตว์ป่าหลายชนิด โดยเฉพาะบริเวณด้านทิศใต้ของจังหวัดที่ติดเทือกเขาพนมดงรัก และเทือกเขาพนมดงรัก อุดมสมบูรณ์ไปด้วยป่า และเป็นต้นกำเนิดแหล่งน้ำน้อยใหญ่จำนวนมาก โดยในอดีตเมื่อ 50 ปีที่ผ่านมา จังหวัดบุรีรัมย์มีผืนป่าปกคลุมพื้นที่อยู่ร้อยละ 25-50 ของพื้นที่ทั้งหมด แต่ในปัจจุบัน พ.ศ. 2554 จังหวัดบุรีรัมย์มีพื้นที่ป่าเหลือเพียงร้อยละ 9.33 ของพื้นที่ทั้งหมด จังหวัดเท่านั้น ประกอบกับปัจจุบันจังหวัดบุรีรัมย์มีประชากรรวมกันกว่า 1.5 ล้านคน มากเป็นอันดับ 5 ของประเทศ จึงนับว่า การเพิ่มขึ้นของประชากร มีผลกระทบต่อผืนป่าที่มีโอกาสลดลง หรือถูกทำลายลงอย่างมาก และยังกระทบต่อถิ่นที่อยู่อาศัยและอาหารของสัตว์ป่าทั้งหลายด้วย

ภูมิสังคมและวัฒนธรรม อำเภอปะคำ

ภาพที่ 10 ที่ว่าการอำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์

1. พัฒนาการทางประวัติศาสตร์

พื้นที่บริเวณอำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ และพื้นที่ใกล้เคียงปรากฏหลักฐานโบราณคดี และโบราณวัตถุที่สำคัญหลายอย่าง ที่พอจะสันนิษฐานได้ว่ามีชุมชนเกิดขึ้นและอาศัยอยู่บริเวณนี้มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ โดยมีหลักฐานการอยู่อาศัยหลายแห่ง ตั้งแต่เทือกเขาพนมดงรักจนถึงฝั่งน้ำมูล (มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, 2542, หน้า 2405-2406)

นอกจากนั้นยังพบหลักฐานสำคัญในช่วงต้นของยุคประวัติศาสตร์ นั่นคือ จารึกที่ถ้ำเปิดทอง ซึ่งตั้งอยู่ในพื้นที่บ้านโคกเขาพัฒนา หมู่ 10 ตำบลโคกมะม่วง อำเภอ ปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ เขียนเป็น

ภาษาสันสกฤต กล่าวถึงการสร้างสิวลึงค์ไว้สำหรับบูชา ของเจ้าชายจิตเสน ซึ่งต่อมาก็คือ พระเจ้ามเหศวรมันแห่งแคว้นเจนละ จาริกนี้มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 หรือยุคประวัติศาสตร์ตอนต้น และเป็นจาริกที่เก่าแก่ที่สุดที่พบในจังหวัดบุรีรัมย์ (ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม, 2533)

ต่อมาได้มีการค้นพบประติมากรรมลอยตัวรูปสิงห์ที่วัดโพธิ์ชัย หรือวัดบ้านปะคำ ตำบลปะคำ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นศิลปะแบบคุเลน มีอายุอยู่ในช่วงศตวรรษที่ 14-15 ซึ่งเป็นช่วงรอยต่อก่อนสมัยเมืองพระนครกับสมัยเมืองพระนคร นอกจากนั้นยังได้พบแผ่นจารึกภาษาเขมรบนแผ่นสำริดรูปโค้ง ขนาด 8 คูณ 21 เซนติเมตร ในปราสาทโลกจั่ว ตำบลปะคำ ซึ่งกล่าวถึงการสร้างอโรคยาศาลถวาย มีอายุอยู่ในช่วงศตวรรษที่ 18 ดังนั้น จะเห็นได้ว่า บริเวณพื้นที่บ้านปะคำมีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์มายาวนานและต่อเนื่อง มีชุมชนอยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยยุคก่อนประวัติศาสตร์ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม อำเภอปะคำในปัจจุบัน ยังปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีและโบราณวัตถุอีกหลายอย่าง เช่น ปราสาทตาคำ ปราสาทโลกจั่ว ปราสาทบ้านโคกปราสาท ที่สร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 15-17 พระพุทธรูปสัมฤทธิ์ เทวรูปสัมฤทธิ์ เครื่องปั้นดินเผา เครื่องประดับ โครงกระดูก เป็นต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่บริเวณรอยต่อชุมชนบ้านปะคำหมู่ที่ 1 และหมู่ 2 ตำบลปะคำ ลึกลงไปใต้ดินราว 1-5 เมตร จะพบโครงกระดูกของคนในสมัยโบราณเรียงรายอยู่โดยทั่วไป นอกจากนี้ยังพบวัตถุสิ่งของต่าง ๆ เช่น หมวกโลหะ อาวุธ เครื่องใช้ต่าง ๆ เหมือนกับเป็นประเพณีการฝังศพของคนสมัยโบราณ ดังนั้น บริเวณพื้นที่อำเภอปะคำ จึงน่าจะเคยเป็นชุมชนเมืองโบราณมาก่อน (สำเนา อนุรักษ์วังสา และคณะ, 2547, หน้า 2)

2. การตั้งถิ่นฐาน

ก่อนที่จะมาเป็นอำเภอปะคำในปัจจุบัน ปะคำมีประวัติการเกิดของชุมชนเมื่อประมาณ 200 ปีที่ผ่านมา ในอดีตบริเวณนี้เคยเป็นด่านมาก่อน มีหลวงแสงเป็นนายด่าน ต่อมาเมื่อหลวงแสงขอทางการกลับไปอยู่บ้านเกิดที่เมืองประจิม ปากน้ำ ทางกรจึงได้แต่งตั้ง หลวงอุดมพนาเวช บุตรชายซึ่งเป็นนายทหารช้างอยู่ที่เมืองนครราชสีมา มาเป็นนายด่านแทนหลวงแสงผู้เป็นบิดา โดยหลวงอุดมพนาเวชได้ย้ายครอบครัวมาอยู่ด้วย พร้อมด้วยเครือญาติจากเมืองนครราชสีมาจำนวนหนึ่ง (สำเนา อนุรักษ์วังสา และคณะ, 2547)

ในช่วงเวลาใกล้เคียงกันนี้ ขุนพิพิธ ซึ่งเป็นหลานของพระยานางรอง ได้ย้ายครอบครัวมาตั้งถิ่นฐานอยู่ที่บ้านปะคำเช่นเดียวกัน บุตรชายคนหนึ่งของท่าน ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเป็น กำนันตำบลปะคำคนแรก โดยใช้นามว่า ขุนจงโยธา และเป็นต้นตระกูล จงโยธาในลำดับต่อมา

หลวงอุดมพนาเวช มีความสามารถทางด้านการจับช้าง และด้านดนตรีไทยด้วย โดยเฉพาะด้านการจับช้างนอกจากจะจับมาเพื่อไว้ใช้สอยในครัวเรือนแล้ว ยังทำการฝึกเพื่อส่งให้กับกองทัพเมืองนครราชสีมาอีกด้วย ส่วนที่เหลือก็ขายให้กับพ่อค้าช้างหรือนายฮ้อยช้างต่อไป (ส่อง อบอุ่น.สัมภาษณ์, 8-9 ตุลาคม 2555)

การจับช้าง ที่บ้านปะคำนิยมเรียกกันว่า การเถื่อนช้าง หรืออาจจะเรียก การต่อช้างบ้าง การจับช้างบ้าง ซึ่งวิชาเกี่ยวกับช้างนี้นับเป็นศาสตร์ชั้นสูง เพราะช้างเป็นสัตว์ใหญ่ที่มีกำลังมาก ผู้ที่สามารถจับช้างป่าและนำมาฝึกช้างให้เชื่อใจได้ จะต้องมีความรู้ความสามารถพิเศษ รอบรู้ทั้งเรื่อง ช้าง เรื่องป่า คาถาและอาคม รวมถึงพิธีกรรมต่าง ๆ ดังนั้น จึงต้องมีการร่ำเรียนวิชา การถ่ายทอด วิชาอย่างเป็นลำดับขั้นตอน ทำให้ศาสตร์เรื่องช้างมีผู้คนสนใจศึกษาร่ำเรียนจำนวนมาก ซึ่งตลอด ระยะเวลาที่ผ่านมาหลวงอุดมพนาเวช ได้สร้างทายาทหม้อช้าง ครอบช้าง และปติยาช้าง เพื่อสืบทอดกระบวนการและพิธีกรรมการเถื่อนช้างมาอย่างต่อเนื่อง โดยในปัจจุบันยังเหลือหม้อช้าง ครอบช้างอยู่จำนวนหนึ่ง และที่สำคัญยังมีปติยาอีก 1 ท่าน คือ คุณตาส่อง อบอุ่น ซึ่งปัจจุบันอายุ 95 ปี (พ.ศ. 2555) เป็นผู้สืบทอดวิชาศาสตร์สายตรงจากหลวงอุดมพนาเวช อาจารย์ผู้เป็นต้นตำรับ วิชาการจับช้างนั่นเอง (ส่อง อบอุ่น. วรณ อบอุ่น และสมหวัง ลำเกาพันธ์, สัมภาษณ์, 8-9 ตุลาคม 2555)

ด้านดนตรีไทย หลวงอุดมพนาเวช มีความสามารถทางดนตรีไทยไม่ด้อยไปกว่าวิชา ศึกษาศาสตร์ สามารถเล่นเครื่องเล่นดนตรีไทยได้ทุกชนิด มีการถ่ายทอดให้แก่ลูกหลานและผู้สนใจ จนสามารถสร้าง วงดนตรีไทยที่มีความไพเราะอย่างยิ่ง โดยในประเพณีต่าง ๆ ของหมู่บ้าน รวมถึง การไหว้ศาลประจำปี ซึ่งเป็นพิธีกรรมเกี่ยวกับช้าง ก็จะต้องมีวงดนตรีไทย วงปี่พาทย์ ไปร่วม เล่นเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของพิธีกรรมเสมอ

ในอดีตเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2465 ในช่วงที่เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทูลกระหม่อมในรัชกาลที่ 5 ทรงเสด็จพระราชดำเนินมารับพระทองคำที่วัดโพธิ์ชัย ได้ทรงร่วมบรรเลงวงปี่พาทย์กับคณะ วงดนตรีของชาวปะคำด้วย โดยในครั้งนั้น ทรงเล่นดนตรีฆ้องวงใหญ่ ซึ่งนับเป็นเกียรติแก่คณะวงปี่พาทย์ของชาวปะคำเป็นอย่างยิ่ง (สำเนา อนุรักษวงศ์ และคณะ, 2547, หน้า 12) วงดนตรีไทยชาวปะคำ ยังคงอนุรักษ์และสืบทอดมาจนถึงทุกวันนี้

บ้านปะคำในยุคแรก ๆ มีบ้านเรือนอยู่ไม่กี่หลังคา ต่อมาเมื่อมีประชากรเพิ่มขึ้น จากการมีภรรยาหลายคนบ้าง และการที่ครอบครัวหนึ่ง ๆ มีลูกหลายคนบ้าง จึงมีการขยายที่ดินทำกินออกไปรอบ ๆ หมู่บ้าน เป็นกลุ่ม ๆ แต่ไม่ไกลกันนัก จึงนิยมเรียกกันว่า “ชุม” หรือ “คุ้ม” เป็นภาษาไทยโคราช หมายถึง “กลุ่ม” โดยบ้านปะคำมีหลายชุม เช่น ชุมมะเดื่อ ชุมหัวนอน ชุมปะตั้น ชุมป่ายาง ชุมหนองเอน ชุมหนองกรด ชุมโนนประคู้ ชุมโคกกะโดน ชุมหนองปะทราย ปัจจุบัน

คือบ้านกองพระพร เข นอกจากนั้น ยังมีหมู่บ้านเล็ก ๆ ที่อยู่รอบนอกอีกจำนวนหนึ่ง ในอดีตถือว่าอยู่ห่างไกลกันมากเพราะการเดินทางไม่สะดวกเหมือนในปัจจุบัน เช่น หมู่บ้านหินโคนดง หมู่บ้านโคกเขาหญ้าคา หรือ บ้านโคกเขาในปัจจุบัน หมู่บ้านโคกมะม่วง หมู่บ้านหนองน้ำขุ่น หมู่บ้านหนองไม้เสีย หมู่บ้านส้มป่อย และหมู่บ้านโนนดินแดง ซึ่งปัจจุบัน คือ อำเภอโนนดินแดง เป็นต้น (สำเนา อนุรักษ์วังสา และวิรัตน์ อุดทุม, สัมภาษณ์, 10 ตุลาคม 2555)

ภายหลังจากที่หลวงอุดมพนาเวช ได้ย้ายมาประจำที่ตำบลบ้านปะคำแห่งนี้ พร้อมครอบครัวและเครือญาติเพื่อมาตั้งรกรากในบริเวณบ้านปะคำแห่งนี้ และต่อมาขุนพิพิธ หลานพระยาบวรทรงก็ได้มาสร้างบ้านเรือนอยู่ในบริเวณบ้านปะคำแห่งนี้ด้วยนั้น

ในช่วงปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา ได้เกิดความแห้งแล้งและความอดอยากขึ้นโดยทั่วไป ในเขตพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หรือ ภาคอีสาน ทำให้ผู้คนจากหลายจังหวัด อพยพเข้ามาจับจองที่ทำกินและที่อยู่อาศัยกันอย่างต่อเนื่อง ทั้งนี้เพราะบริเวณพื้นที่อำเภอปะคำ มีความอุดมสมบูรณ์ มีพื้นที่ที่เหมาะสมแก่การเพาะปลูก มีป่าไม้ มีทรัพยากรธรรมชาติ มีหนองน้ำและลำน้ำที่มีน้ำไหลผ่านตลอดปี เช่น ลำมาศ จึงทำให้มีการอพยพเข้ามาอยู่อาศัยของผู้คนจากต่างถิ่นอย่างต่อเนื่อง และเกิดหมู่บ้านใหม่ ๆ จำนวนมาก เช่น บ้านไทยเจริญ บ้านถนนหัก บ้านโคกลอย บ้านโคกปราสาท บ้านสุขสำราญ หรือ บ้านโคกว่าน บ้านดอนนางคำ หรือ บ้านดอนนางงาม บ้านทุ่งไผ่ บ้านโคกประเดียบ บ้านปลื้ม บ้านเทพ บ้านโคกไม้แดง บ้านน้อย เป็นต้น จนทำให้บ้านปะคำที่เคยมีเพียงหนึ่งหมู่บ้าน ได้ขยายขยายออก 5-6 หมู่บ้านในช่วงแรก และเพิ่มขึ้นเรื่อย จนในปัจจุบัน (พ.ศ. 2555) มีจำนวนหมู่บ้านถึง 77 หมู่บ้าน แยกออกเป็น 5 ตำบล ประกอบด้วยกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ เพิ่มอีก 3 กลุ่ม ได้แก่ เขมร ลาว และส่วย จากเดิมที่มีเพียงกลุ่มชาวไทยโคราช หรือ ไทยเบ็ง เพียงกลุ่มเดียว ซึ่งเห็นว่าปะคำมีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างมากในระยะเพียง 50-60 ปีที่ผ่านมา (สำเนา อนุรักษ์วังสา และวิรัตน์ อุดทุม, สัมภาษณ์, 12 ตุลาคม 2555)

ในปี พ.ศ. 2504 ทางกรมได้ยกตำบลละหานทราย ซึ่งเดิมขึ้นกับอำเภอนางรอง เป็นกิ่งอำเภอละหานทราย จังหวัดบุรีรัมย์ และได้แยกตำบลปะคำ ที่ขึ้นกับอำเภอนางรอง มาขึ้นกับกิ่งอำเภอละหานทรายด้วย ต่อมากิ่งอำเภอละหานทรายได้ยกเป็นอำเภอในปี พ.ศ. 2506 ตำบลปะคำยังคงขึ้นกับอำเภอละหานทรายเช่นเดิม

พ.ศ. 2521 ตำบลปะคำ ได้รับการยกฐานะเป็น กิ่งอำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ มีตำบลในสังกัด 3 ตำบล ได้แก่ ตำบลปะคำ ตำบลไทยเจริญ และตำบลหนองบัว เป็นต้น

พ.ศ. 2526 กิ่งอำเภอปะคำ ได้รับการยกฐานะเป็น อำเภอปะคำ โดยมีตำบลในสังกัด 5 ตำบล ได้แก่ ตำบลปะคำ ตำบลไทยเจริญ ตำบลหนองบัว ตำบลหูก้านบ และตำบลโคกมะม่วง มีหมู่บ้าน จำนวน 45 หมู่บ้าน

ภาพที่ 11 ลักษณะบ้านเรือนของชาวอำเภอปะคำ

3. ลักษณะทางกายภาพและสิ่งแวดล้อม

3.1 ที่ตั้งและอาณาเขต

อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ ตั้งอยู่ที่ห่างจากตัวจังหวัดบุรีรัมย์ ไปทางด้านทิศใต้ ประมาณ 75 กิโลเมตร ตามถนนทางหลวงหมายเลข 218 บุรีรัมย์-นางรองต่อด้วยทางหลวง หมายเลข 348 นางรอง-ปะคำ-อรัญประเทศ ห่างจากกรุงเทพมหานคร ประมาณ 330 กิโลเมตร มีเนื้อที่ประมาณ 296 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 185,018 ไร่

ภาพที่ 12 แผนที่อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์

อำเภอปะคำมีอาณาเขตติดต่อกับอำเภอต่าง ๆ ดังนี้

ทิศเหนือ ติดกับ อำเภอโนนสุวรรณและอำเภอนางรอง บุรีรัมย์

ทิศใต้ ติดกับ อำเภอ โนนดินแดง บุรีรัมย์

ทิศตะวันออก ติดกับ อำเภอนางรอง อำเภอละหานทราย และอำเภอโนนดินแดง บุรีรัมย์

ทิศตะวันตก ติดกับ อำเภอ เสิงสาง นครราชสีมา

ธงตราสัญลักษณ์ประจำอำเภอ ได้แก่ ธงรูปช้างศึกอยู่ตรงกลางพื้นผ้าสีเขียว “ช้าง ” หมายถึง สัตว์คู่บ้านคู่เมืองปะคำ ที่มีมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ในขณะที่ธงพื้นผ้าสีเขียว หมายถึง ความอุดมสมบูรณ์ของป่าไม้และทรัพยากรธรรมชาติ เป็นต้น

คำขวัญของอำเภอปะคำ คือ “เมืองปะพระทองคำ ถ้ำจารึกพันปี กล้วยดี ศรีปะคำ” โดยมี “ต้นปะคำ” เป็นต้นไม้ประจำอำเภอ “ดอกจาน” เป็นดอกไม้ประจำอำเภอ และสี “ฟ้า-ขาว” เป็นสีประจำอำเภอ เป็นต้น

3.2 ข้อมูลทั่วไปและสภาพแวดล้อม

3.2.1 การปกครอง

อำเภอปะคำ ได้รับการยกฐานะเป็น “กิ่งอำเภอปะคำ” เมื่อปี พ.ศ. 2521 ซึ่งมี ปลัดอำเภอเป็นหัวหน้ากิ่งอำเภอ จำนวน 4 คน ก่อนที่จะยกฐานะเป็น “อำเภอปะคำ” ในปี พ.ศ. 2526 จวบจนถึงปัจจุบัน (พ.ศ. 2556) นับเป็นเวลา 30 ปี มีนายอำเภอมาแล้ว 20 คน ปัจจุบันคือนาย ชัยวัฒน์ จุลดิระพงษ์ เป็นนายอำเภอคนที่ 21 ดำรงตำแหน่งระหว่างวันที่ 1 ตุลาคม 2555 ถึงปัจจุบัน อำเภอปะคำแบ่งพื้นที่การปกครองส่วนภูมิภาคออกเป็น 5 ตำบล 77 หมู่บ้าน ดังนี้

ตำบลปะคำ จำนวน 10 หมู่บ้าน

ตำบลไทยเจริญ จำนวน 14 หมู่บ้าน

ตำบลหนองบัว จำนวน 12 หมู่บ้าน

ตำบลโคกมะม่วง จำนวน 19 หมู่บ้าน

ตำบลหูก้านบ จำนวน 22 หมู่บ้าน

นอกจากนั้น อำเภอปะคำ ยังมีองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นอีก 5 แห่ง ประกอบด้วย เทศบาลตำบล 1 แห่ง คือ เทศบาลตำบลปะคำ และองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) 4 แห่ง ได้แก่ องค์การบริหารส่วนตำบลไทยเจริญ องค์การบริหารส่วนตำบลหนองบัว องค์การบริหารส่วนตำบลโคกมะม่วง และองค์การบริหารส่วนตำบลหูก้านบ เป็นต้น

3.2.2 ประชากร

ชาวอำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ ประกอบด้วยชนหลายชาติพันธุ์ จากการอพยพ เคลื่อนย้ายเข้ามาจับจองที่ดินทำกิน ตั้งแต่ระหว่างปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา จึงมีความหลากหลาย ทางด้านวัฒนธรรมและภาษา ประชากรส่วนใหญ่ร้อยละ 98 นับถือศาสนาพุทธ และอีกร้อยละ 2 นับถือศาสนาคริสต์

ภาษาท้องถิ่นที่ใช้กันมี 4 ภาษา ได้แก่ 1.ภาษาไทยโคราช หรือ ไทยเบ็ง ซึ่งเป็น ภาษาดั้งเดิมของกลุ่มคนตั้งแต่ยุคตั้งถิ่นฐานบ้านปะคำ 2.ภาษาอีสาน 3.ภาษาเขมร และ 4.ภาษาส่วย หรือ กูย โดยมีอาชีพหลักที่สำคัญ ได้แก่ ทำนา ทำสวน ทำไร่ ค้าขาย รับราชการ และรับจ้างทั่วไป เป็นต้น

ทางการเกษตร เนื่องจากสภาพพื้นที่เป็นทั้งที่ราบ และที่สูง ชาวอำเภอปะคำ จึงมีทั้งทำนาและทำไร่ประกอบกันไป โดยมีพื้นที่ทำการเกษตรประมาณ 109,503 ไร่ แบ่งเป็นพื้นที่ ทำนา 39,952 ไร่ พื้นที่ทำสวน 7,624 ไร่ และพื้นที่ทำไร่จำนวน 61,963 ไร่ โดยมีพืชเศรษฐกิจที่ สำคัญ ได้แก่ ข้าว มันสำปะหลัง อ้อย ขางพารา และพืชสวนอื่น ๆ เป็นต้น (สำนักงานเกษตรจังหวัด บุรีรัมย์, 2556)

ปัจจุบันอำเภอปะคำ มีประชากรประมาณ 44,678 คน (พ.ศ. 2555) แยกเป็น รายตำบล ได้ดังนี้

ตำบลปะคำ จำนวน 6,854 คน

ตำบลไทยเจริญ จำนวน 6,953 คน

ตำบลหนองบัว จำนวน 6,091 คน

ตำบลหูก้านบ จำนวน 10,867 คน

ตำบลโคกมะม่วง จำนวน 13,913 คน

3.3 การศึกษา

อำเภอปะคำ สังกัดเขตพื้นที่การศึกษา เขต 3 จังหวัดบุรีรัมย์ จากการสำรวจเมื่อ ปี พ.ศ. 2555 มีนักเรียนระดับก่อนประถมศึกษาจำนวน 1,226 คน ระดับประถมศึกษาจำนวน 3,696 คน และระดับมัธยมศึกษา จำนวน 2,870 คน มีสถานศึกษา จำนวน 23 แห่ง ได้แก่

ภาพที่ 13 โรงเรียนอนุบาลปะคำ

มหาวิทยาลัยราชภัฏเฉลิมพระเกียรติจังหวัดบุรีรัมย์ จำนวน 1 แห่ง โรงเรียนมัธยมประจำอำเภอ 2 แห่ง ได้แก่ โรงเรียนปะคำพิทยาคม และโรงเรียนไทยเจริญวิทยา โรงเรียนระดับประถมศึกษา จำนวน 20 แห่ง

3.4 โบราณสถานที่สำคัญ

บริเวณอำเภอปะคำในปัจจุบัน มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์มาไม่น้อยกว่า 1,400 ปี เคยเป็นชุมชนโบราณมาก่อน จึงมีโบราณสถานและวัตถุโบราณ ที่ยังปรากฏให้เห็นจนถึงปัจจุบันหลายอย่าง ดังนี้

3.4.1 โบราณสถานถ้ำเปิดทอง

โบราณสถาน "ถ้ำเปิดทอง" ตั้งอยู่ริมห้วยถ้ำมาศในเขตพื้นที่บ้านโคกเขาพัฒนา หมู่ 10 และบ้านเขาย้อยพัฒนา หมู่ 16 ห่างจากหมู่บ้านไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ประมาณ 5 กิโลเมตร มีลักษณะแตกต่างจากถ้ำทั่วไปที่มักอยู่บนเขา ถ้ำเปิดทองเป็นเหมือนเพิงหินที่ยื่นออกไปในพื้นที่ดินด้านที่ต่ำกว่า ในบริเวณปากถ้ำด้านใน มีวัตถุโบราณที่สำคัญ คือ เรือหิน รูปร่างคล้ายเรือโปะ หรือเรือสำเภา ขนาดคนเข้าไปนั่งได้ และมีความยาวประมาณ 10 เมตร วางแนวขวางปากถ้ำ และมีหินอีกก้อนหนึ่งลักษณะคล้ายเปิด จึงเป็นที่มาของ "ถ้ำเปิดทอง"

บริเวณปากถ้ำมีจารึกเป็นภาษาสันสกฤต 3 แห่ง อ่านได้เพียง 1 แห่ง อีก 2 แห่ง ตัวอักษรลบเลือนมากในจารึกกล่าวถึง การสร้างสิ่งศักดิ์เพื่อไว้เคารพบูชาของเจ้าชายจิตเสน ซึ่งต่อมาคือพระเจ้ามเหศวรมันแห่งอาณาจักรเจนละ ขึ้นครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. 1143-1154 ดังนั้น

จารึกนี้จึงอยู่ในช่วงศตวรรษที่ 11-12 นับว่ามีเป็นจารึกที่มีความเก่าแก่เป็นช่วงต้นของยุคประวัติศาสตร์

3.4.2 ปราสาทวัดโคกจั่ว

กรมศิลปากรได้ขึ้นทะเบียนโบราณสถานโดยประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 52 ตอนที่ 75 วันที่ 8 มีนาคม 2478 และประกาศกำหนดเขตโบราณสถานในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 100 ตอนที่ 36 วันที่ 15 มีนาคม 2526 เนื้อที่ 1 ไร่ 3 งาน 87 ตารางวา ปราสาทโคกจั่ว ตั้งอยู่ภายในบริเวณวัดโคกจั่ว หมู่ 3 ตำบลปะคำ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นอโรคยาศาล มีปราสาทองค์ประธานเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุมขนาดประมาณ 5 เมตร ก่อด้วยศิลาแลง หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ด้านหน้ามีมุขยื่นออกมาทำเป็นประตูทางเข้า ส่วนอีกสามด้านทำเป็นประตูหลอก กรอบประตูทางเข้าทำด้วยหินทราย บรรณาลัยเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาด 4 คูณ 7 เมตร ก่อด้วยศิลาแลง ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของปราสาทประธาน ประตูทางเข้าบรรณาลัยอยู่ทางทิศใต้ ซึ่งไม่เหมือนกับอโรคยาศาลแห่งอื่น ที่ประตูอยู่ทางทิศตะวันตก กำแพงแก้วเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาดกว้างยาวด้านละ 25 เมตร ก่อด้วยศิลาแลงมีซุ้มประตูทางเข้าทางด้านทิศตะวันออก ด้านนอกกำแพงมีบารายขนาดใหญ่อยู่ด้านทิศตะวันออก แต่ถูกทับถมทำเป็นถนนบางส่วน

ในปราสาทนี้ยังได้พบจารึกบนแผ่นสำริดรูปวงโค้ง ขนาดสูง 8 เซนติเมตร กว้าง 21 เซนติเมตร จารึกด้วยอักษรขอมระบุว่า “มหาศักราช 1115 ไทยธรรมของพระบาท กมรเตงอญศรีขวรมเหะ ถวายแด่พระอโรคยาศาล ณ วิเรนทรปุระ” ซึ่งตรงกับ ปี พ.ศ. 1736 ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นอกจากนั้นยังพบรูปแกะสลักด้วยหินทราย และรูปพระโพธิสัตว์ อวโลกิเตศวร ซึ่งปัจจุบันเก็บไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร

ภาพที่ 14 ปราสาทโคกจั่ว

3.4.3 ปราสาทตาคำ

ตั้งอยู่ในเขตบ้านโนนสมบูรณ์ ต.ไทยเจริญ อ.ปะคำ เป็นศิลปะแบบบาปวน สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างในราวพุทธศตวรรษที่ 16 (กรมศิลปากร, 2542, หน้า 111) ตัวปราสาทหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ปรากฏประธานก่อด้วยศิลาแลง เสากรอบประตูเป็นหินทราย ยอดพังทลายลงเหลือเพียงเสาและฐานส่วนล่างเล็กน้อย มีชั้นประตูทางเข้าด้านทิศตะวันออก ส่วนด้านอื่น ๆ เป็นประตูหลอก มีกำแพงศิลาแลงล้อมรอบ ถัดจากกำแพงด้านนอกมีแนวลำคูน้ำล้อมรอบทั้ง 3 ด้าน เว้นด้านทิศตะวันออกซึ่งเป็นทางเข้า ถัดออกไปทางทิศตะวันออกของตัวปราสาทประมาณ 100 เมตร มีบารายน้ำขนาดใหญ่ สำหรับใช้เป็นแหล่งน้ำสำหรับการเกษตรและอุปโภคบริโภค ปราสาทนี้ถูกโจรกรรมชิ้นส่วนที่สวยงามไปมากเหลือเพียงเศษศิลาแลงและเสากรอบประตูบางส่วนเท่านั้น

ภาพที่ 15 ปราสาทตาคำ

3.4.4 ปราสาทวัดโพธิ์ข่อย

ตั้งอยู่ในบริเวณที่วัดโพธิ์ข่อย มีหลักฐานเป็นศิลาแลงก่อขึ้นเป็นฐานสี่เหลี่ยมขนาด 10 คูณ 15 เมตร สันนิษฐานว่าบริเวณนี้เคยเป็นที่ตั้งของอาคารอโรคยาศาลมาก่อน และน่าจะสร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 16 ต่อมาได้มีการสร้างอุโบสถไม้หลังแรกของวัดขึ้นทับบริเวณฐานศิลาแลงดังกล่าว

ภาพที่ 16 ทับหลังที่ปราสาทวัดโพธิ์ชัย (เป็นทับหลังที่เคลื่อนย้ายมาจากปราสาทโคกจั่ว)

ในบริเวณดังกล่าว ปัจจุบันมีโบราณวัตถุต่าง ๆ ที่พบในบริเวณปราสาทใกล้เคียงนำมาเก็บรักษาไว้ ได้แก่ ทับหลัง 5 ชิ้น ใบเสมา 3 แผ่น เสาศิลา 5 หลัก ชิ้นส่วนเสากรอบประตูและฐานศิวลึงค์อย่างละชิ้น นอกจากนี้ยังมีโบราณวัตถุอื่นๆ เช่น เสาศิลาสลักเป็นรูปโยคีภายในซุ้มและใบเสมาปักอยู่รอบอุโบสถ เสาที่สลักเป็นรูปธรรมจักรอย่างสวยงาม และยังมีชิ้นส่วนของฐานศิวลึงค์ด้วย โดยโบราณวัตถุเหล่านี้ คุณสำเนา พุทธรักษา และชาวปะคำได้เป็นผู้เคลื่อนย้ายมาจากปราสาทตาคำ และปราสาทโพธิ์ชัย ซึ่งอยู่ในละแวกนั้น เมื่อประมาณ 50 ปีที่ผ่านมา ทั้งนี้เพื่อป้องกันการโจรกรรมไปขาย เป็นต้น

3.4.5 ปราสาทบ้านใหม่ไทยเจริญ

อยู่ในพื้นที่โรงเรียนมารดาวนารักษ์ หมู่ 5 บ้านโคกปราสาท ตำบลไทยเจริญ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ มีลักษณะเป็นเนินดินสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาดกว้างด้านละ 8 เมตร ก่อด้วยอิฐแต่พังทลายลงหมด คงเหลือเพียงเสาประตู เป็นศิลปะสมัยลพบุรี คาดว่ามีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16

3.4.6 ปราสาทหินทุ่งศรีสุข

ตั้งอยู่ที่บ้านโคกจั่ว หมู่ 3 ตำบลปะคำ ตัวปราสาทชำรุดเสียหายมาก เหลือเพียงเนินดินที่ปรากฏหินกองหินทับถมกัน และร่องรอยของสระน้ำ

3.4.7 ปราสาทหนองน้ำขุ่น

ตั้งอยู่ที่บ้านหนองน้ำขุ่น หมู่ 1 ตำบลหนองบัว อำเภอปะคำ พบเพียงเนินดินสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาด 20 คูณ 20 เมตร และมีสระน้ำล้อมรอบทั้ง 4 ด้าน

3.4.8 ปราสาทป่าอิหออ

ตั้งอยู่ที่ บ้านโคกปราสาท หมู่ 5 ตำบลไทยเจริญ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์

3.4.9 ประสาทสระตะคร้อ

ตั้งอยู่ที่ บ้านโคกปราสาท หมู่ 5 ตำบลไทยเจริญ อำเภอบะคำ จังหวัดบุรีรัมย์

3.5 ทรัพยากรธรรมชาติ

อำเภอบะคำอยู่ติดกับแนวเทือกเขาสันกำแพง ด้านทิศใต้เรียกว่าป่าดงใหญ่ ด้านทิศตะวันตกเรียกว่า ป่าดงอีจาน พื้นที่เดิมส่วนใหญ่เป็นป่าดิบ มีพันธุ์ไม้หลากหลาย ต่อมาหลังจากที่มีการอพยพเคลื่อนย้ายคนจากต่างถิ่นมาจับจองพื้นที่ดินทำกิน มีการบุกรุกแผ้วถาง เพื่อทำไร่ ทำนา สภาพป่าจึงค่อยๆ เสื่อมโทรมลง ปัจจุบันยังพอมีสภาพความเป็นป่าหลงเหลือให้เห็นอยู่บ้าง ในเขตที่เป็นป่าสงวน หรือสถานที่ราชการ แต่ส่วนใหญ่จะเป็นไม้ขนาดเล็ก ส่วนไม้ใหญ่ถูกตัดไปทำที่อยู่อาศัยและขาย จึงไม่ค่อยมีต้นไม้ใหญ่แล้วในปัจจุบัน

สภาพดินในเขตอำเภอบะคำ ค่อนข้างมีความอุดมสมบูรณ์ ลักษณะเป็นดินร่วนปนทราย มีสีน้ำตาล เหมาะแก่การเพาะปลูกพืชไร่ในพื้นที่สูง และเหมาะสำหรับทำนาในที่ราบ

อำเภอบะคำมีแหล่งน้ำสายสำคัญ ได้แก่ ห้วยลำมาศ ลำนางรอง และลำจังหัน โดยเฉพาะลำมาศซึ่งมีต้นน้ำมาจากเทือกเขาใหญ่และเทือกเขาสันกำแพง โดยลำมาศมีน้ำไหลผ่านอำเภอบะคำตลอดทั้งปี ลำมาศนี้ได้ให้น้ำหล่อเลี้ยงประชากรในอีกหลายอำเภอของจังหวัดบุรีรัมย์ เช่น อำเภอนางรอง และอำเภอลำปลายมาศ โดยไหลไปลงแม่น้ำมูลที่อำเภอลำปลายมาศนั่นเอง

4. วัฒนธรรมและประเพณี

ในพื้นที่อำเภอบะคำมีชาวไทยเบิ่ง หรือไทยเต็ง หรือไทยโคราช เป็นชุมชนดั้งเดิมมา แต่เมื่อครั้งตั้งถิ่นฐานในอดีต เป็นกลุ่มที่ใช้ภาษาไทยภาคกลางเพี้ยน เหน่อ น้ำเสียงห้วนสั้น ภาษาที่นิยมพูดจะลงท้ายประโยคด้วยคำว่า 'เถิง' ซึ่งบางครั้งมีภาษาไทยลาวปะปนอยู่บ้าง คำพื้นฐานทั่วไปของชาวไทยเบิ่ง ตรงกับภาษาไทยภาคกลาง ชาวไทยเบิ่งมีขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรมคล้ายกลุ่มชนไทยภาคกลาง แต่ยังมีลักษณะบางอย่าง ที่แสดงความเป็นเอกลักษณ์ของกลุ่มชน เช่น ภาษา ความเชื่อ เพลงพื้นบ้าน เครื่องมือเครื่องใช้ ในการประกอบอาชีพ การทอผ้า รวมทั้งการละเล่นต่าง ๆ

ต่อมาตั้งแต่ ปี พ.ศ.2500 เป็นต้นมา ได้มีชาวลีसानจากจังหวัดต่าง ๆ อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานเพื่อจับจองที่ดินทำกินจำนวนมากและมีมาอย่างต่อเนื่องตลอดระยะเวลา 40-50 ปี ทำให้บริเวณอำเภอบะคำมีประชากรเพิ่มมากขึ้นอย่างรวดเร็ว มีความหลากหลายทางด้านชาติพันธุ์ทั้ง ลาว ส่วย (กูย) และเขมร มีการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมจึงเกิดการผสมผสานทางวัฒนธรรมและประเพณีชีวิตกันขึ้น อย่างไรก็ตาม กลุ่มคนดั้งเดิมที่เป็นชาวไทยโคราช โดยเฉพาะชุมชนปะคำ หมู่ที่ 1 และ 2 และหมู่บ้านใกล้เคียง ยังคงรักษาสภาพความเป็นชาวไทยเบิ่ง หรือไทยโคราชไว้อย่างเหนียวแน่น

ยังคงพูดภาษาไทยถึงเป็นภาษาถิ่น การแต่งกาย และลักษณะอาหารการกิน ยังคงรูปแบบของชาวไทยเบิ้งไว้ได้ดี เป็นต้น

4.1 ประเพณีและพิธีกรรม

อำเภอปะคำ มีประเพณีรอบปีที่สำคัญ ได้แก่ ประเพณีบุญห่มนาคใหญ่ ประเพณีแห่เทียนพรรษา ประเพณีบุญบั้งไฟ ประเพณีลอยกระทง ประเพณีแข่งเรือ เป็นต้น นอกจากนี้ในแต่ละตำบลก็จะมีจัดงานประเพณีที่สำคัญในแต่ละท้องถิ่น ตามที่ได้สืบทอดกันมา และตามความเหมาะสม ดังนี้

ตำบลปะคำ	ประเพณีลอยกระทง และแห่เทียนเข้าพรรษา
ตำบลหูก่าน	ประเพณีบุญบั้งไฟ และประเพณีแข่งเรือ
ตำบลไทยเจริญ	ประเพณีบุญบั้งไฟ
ตำบลหนองบัว	ประเพณีแห่เทียนพรรษา
ตำบลโลกมะม่วง	ประเพณีบุญห่มนาคใหญ่

ด้านพิธีกรรม คนเลียงช้างชาวปะคำมีประเพณีที่สำคัญ ได้แก่ ประเพณีเลี้ยงปะคำ หรือ การไหว้ศาลปะคำ ซึ่งเป็นผีบรรพบุรุษ โดยมีการไหว้ทุกปีและสืบทอดมาอย่างต่อเนื่อง ถือเป็นพิธีกรรมสำคัญ ซึ่งลูกหลานและเครือญาติหมอช้าง ลูกบาช้างทั้งหลายจะมาร่วมกันที่ศาลปะคำบ้านครุบาใหญ่ หรือปัตติยา ที่เป็นต้นตระกูล โดยกำหนดจัดในวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 ของทุกปี

นอกจากนี้ ยังมีการไหว้ผีโรง ซึ่งมีทั้ง ผีมอญ และผีละคร หรือผีนางรำ ด้วย โดยจะเลี้ยงในวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 วันเดียวกันกับที่เลี้ยงปะคำ เป็นการเลี้ยงผีบรรพบุรุษอย่างหนึ่ง บางคนไหว้ที่บ้าน บางคนไหว้ร่วมกับไหว้ศาลปะคำ บางคนนับถือผีปะคำ บางคนนับถือผีทั้ง 3 ชนิด เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม หากช่วงที่ฝนขาดช่วง หรือ ฝนแล้ง ที่นี่ยังมีพิธีกรรมแห่นางแมวขอฝน ด้วย โดยนำแมวไล่ตะกร้า หรือ กรง และหามรอบหมู่บ้าน เมื่อขบวนแห่ผ่านบ้านใครก็จะนำน้ำมาสาธยาย การแห่จะทำเฉพาะเวลากลางคืนเท่านั้น เป็นเวลา 3 คืนติดต่อกัน

พิธีกรรมที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ “การสวดคาถาปลาช่อน” เป็นการสวดเพื่อขอฝน เช่นเดียวกัน มักจะทำในช่วงเดือน 7 หรือ เดือน 8 โดยนิมนต์พระภิกษุมาร 4 รูป เพื่อทำพิธีสวดคาถาปลาช่อน 3 วันติดต่อกัน วันละ 108 จบ ซึ่งการสวดคาถาปลาช่อนนี้จะต้องมีองค์ประกอบที่สำคัญอีกอย่างคือ การขุดหลุมปักปลาช่อน ขนาดกว้างประมาณ 1 ถึง 1.5 ฟุต ลึกประมาณ 1 ฟุต ด้านหน้าพระสงฆ์ทำพิธี มีการปั้นรูปเหาตาชี่ควายไว้ในหลุม และนำปลาช่อนมาใส่ไว้ในหลุมด้วย เป็นต้น

กล่าวโดยสรุป ด้านพิธีกรรมที่กล่าวมาข้างต้น ในปัจจุบันการไหว้ศาลปะคำ ไหว้ผี
มอญ ผีละคร หรือผีนางรำ ทั้ง 3 ประเภท ยังคงมีการดำเนินการอย่างต่อเนื่องตลอดระยะเวลาร่วม
200 ปี ส่วนการแห่นางแมว และการสวดคาถาปลาช่อน ได้เริ่มเลือนหายไปแล้วในปัจจุบัน

4.2 การละเล่นพื้นบ้าน

การละเล่นพื้นบ้านที่สำคัญของชาวอำเภอปะคำ เป็นการสืบทอดวัฒนธรรมดั้งเดิม
อีกอย่างหนึ่ง ซึ่งปัจจุบันการละเล่นเหล่านี้บางเรื่องได้เสื่อมสลายไปกับยุคสมัย บางอย่างได้พัฒนา
ไปเป็นวัฒนธรรมที่สำคัญ เช่น การเล่นเพลงโคราช ซึ่งปัจจุบันมีการทำเป็นคณะเพื่อไปรับจ้าง
แสดงตามงานบุญประเพณีต่าง ๆ ในท้องถิ่น การละเล่นพื้นบ้านที่สำคัญของอำเภอปะคำ มีดังนี้

การเล่นนางปลา และนางมว

การเล่นนางปลาและนางมวมีลักษณะคล้ายกัน คือเล่นในช่วงสงกรานต์ มีการทำ
เครื่องเช่น โห่และจะทำพิธีไหว้วิญญาณผีต่าง ๆ ก่อนการเล่น มีคนทรง การเล่นนางปลาคคนทรงจะ
เป็นหญิง ส่วนนางมวคนทรงจะเป็นชาย และทำท่าทางเหมือนนักมว เมื่อเลิกเล่นแล้ว ผู้เล่น
จะต้องไปรดน้ำมนต์เพื่อปัดเป่าความชั่วร้ายและเสริมสิริมงคล เนื่องจากการเล่นนางมวและนาง
ปลาจะถือว่าเป็นการเล่นกับผีและวิญญาณ เป็นต้น

นอกจากนี้ยังมีการเล่นเพลงโคราช การเล่นลิเกพื้นบ้าน และเพลงกล่อมเด็กด้วย

4.3 อาหารการกิน

ชาวอำเภอปะคำมีวิถีชีวิตและความเป็นอยู่ที่เรียบง่าย รับประทานอาหารข้าวเจ้าเป็นอาหาร
หลัก ส่วนกับข้าวที่นิยมและหารับประทานได้ง่ายคือ น้ำพริกผักจิ้ม ทั้งผักสดและผักลวก แต่จะเป็น
ผักที่ทำได้ง่าย ๆ ในท้องถิ่นหรือปลูกกินเอง เช่น สะเดา ตำลึง ผักกาด คื่นหยา ผักชี หั้วหอม เป็นต้น
อาหารคาวหวาน มีการสืบทอดความรู้มาแต่ปู่ย่าตายายยุคดั้งเดิม ซึ่งจะมีความพิถีพิถัน
ในการทำและปรุงรสตามแบบฉบับโบราณ

อาหารคาว เช่น แกงบวน แกงจืดลูกกรอก มัสมั่น แกงเขียวหวาน ผัดสมอ ยำสะเดา
สับปะรดหมูสับ

อาหารหวาน ได้แก่ ฟักกวน หม้อแกง เม็ดขนุน ฝอยทอง เป็นต้น

อาหารพิเศษที่พบเฉพาะในพื้นที่อำเภอปะคำ เช่น การทำจ่อมเนื้อ น้ำดับ น้ำปู หมูเจ้า
น้ำพริกเผา จ่อมถั่ว เป็นต้น โดยเฉพาะจ่อมเนื้อซึ่งชาวบ้านนิยมมาก และหาทานได้ยาก เนื่องจากทำ
ยาก จึงขอสูตรการทำหมูหมักแบบโบราณต้นฉบับของคุณตาสมหวัง ลำเพาพันธ์ หมอช้าง อายุ
77 ปี มากล่าวไว้ ณ ที่นี้ ดังนี้

สูตรการทำจ่อมเนื้อ

เนื้อวัวบด 1 กิโลกรัม

ตัวว้าวด 1-2 ซีด

ตะไคร้หั่นเป็นชิ้นเล็กๆ 1 ถ้วย (ประมาณ 1 ซีด)

ใบมะกรูดหั่น 1 กำมือ

เกลือ 2 ช้อนโต๊ะ

ข้าวก่ำสด ครึ่งถ้วย (ประมาณ 1 ซีด)

กลูกเคล้าให้เข้ากัน หมักใส่ไห (ต้องใส่ไหเท่านั้น) ปิดปากให้มิดชิด ทิ้งไว้ 1 สัปดาห์ เวลารับประทานนำมาล้างให้สุก หรือปรุงเป็นอาหารอย่างอื่นก็ได้

4.4 ภาษาถิ่นไทยโคราช

ภาษาไทยโคราช หรือภาษาไทยเบิ้ง หรือไทยเค็ง เป็นภาษาถิ่นของชาวบ้านปะคำ ซึ่งมีลักษณะเป็นภาษาไทย ผสมภาษาอีสานบ้าง เป็นการใช้ภาษาไทยกลางเพี้ยน เหนือ น้ำเสียงห้วนสั้น สำเนียงเสียงสูง มักมีไม้ตรีอยู่ในประโยคการพูด เช่น “จึก” “เค้” “ค้อก” เช่น “จึกคี้ด” หมายถึง สักนิด “จึกเค้” หมายถึง ไม่รู้ “คี้ดล้ง” หมายถึง ทำเป็นพูดภาษากรุงเทพ เป็นต้น

ภาษาไทยโคราชบางคำ จะมีความหมายที่แตกต่างจากภาษาไทย และภาษาอีสานโดยสิ้นเชิง เช่น “จอบ” ในภาษาไทยโคราช หมายถึง เสียม เป็นต้น ปัจจุบันชาวปะคำยังคงใช้ภาษาไทยโคราชในการติดต่อสื่อสารกันในห้องถิ่นประจำวัน

สรุป

บริเวณอำเภอปะคำปรากฏหลักฐานเคยเป็นชุมชนโบราณมาก่อน จากการค้นพบจารึกที่ถ้ำเปิดทองซึ่งอยู่บริเวณพื้นที่บ้าน โลกเขาพัฒนา และบ้านเขาย้อยพัฒนา ตำบลโคกมะม่วง อำเภอปะคำ ประมาณกันว่ามีอายุอยู่ในช่วงศตวรรษที่ 12 หรือประมาณ 1,300-1,400 ปีที่ผ่านมา นอกจากนั้นยังพบปราสาทขอมโบราณอีกหลายแห่ง อาทิ ปราสาทตาคำ ปราสาทโคกจั่ว ปราสาทวัดโพธิ์ชัย แสดงให้เห็นว่า พื้นที่บริเวณนี้เคยเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของชุมชนโบราณมานับพันปี

การตั้งถิ่นฐานของชาวปะคำในปัจจุบันเริ่มต้นขึ้นเมื่อประมาณ 200 ปีก่อน โดยหลวงอุดมพนาวง นายทหารช่างสังกัดเมืองนครราชสีมา ได้อพยพครอบครัวเพื่อมารับตำแหน่งนายด่านปะคำ แทนบิดาที่ขอลากลับบ้านเนื่องจากสุขภาพไม่ดี ซึ่งนับเป็นจุดเริ่มต้นของการตั้งถิ่นฐานบ้านปะคำ จนทำให้ปะคำมีวัฒนธรรมประเพณีที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะ ทั้งด้านภาษาซึ่งใช้ภาษาไทยโคราช หรือไทยเบิ้ง ในการสื่อสารกัน มีวัฒนธรรมการเถื่อนช้าง (คล้องช้าง) ที่สืบทอดกันต่อมาอย่างต่อเนื่อง เป็นต้น